

Soltész Márton

Szimuláció és asszimiláció

Bevezető és kiegészítő gondolatok

Nagy Péter emlékiratának első öt fejezetéhez¹

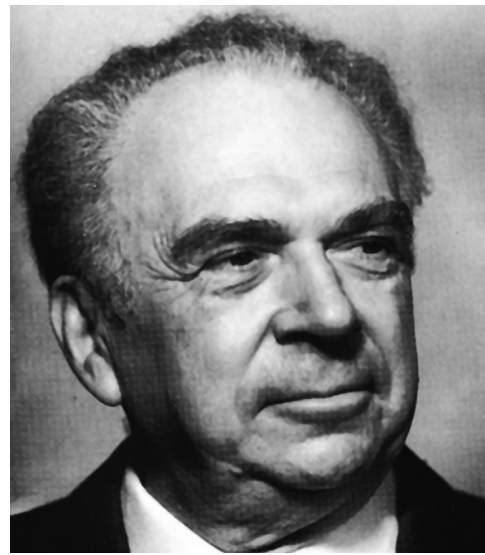
Bevezető gondolatok

HISTORIOGRÁFIA

Nagy Péter (Budapest, 1920. október 12. – Budapest, 2010. január 20.) kritikus, irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja összesen 46 iratdoboznyi, mintegy kilenc és félezer tételt számláló irathagyatékát 2013 és 2016 között, az MTA Könyvtár és Információs Központ munkatársaként dolgoztam fel.² Az esetleges félreértések elkerülése végett le kell szögezzem: nem magam választottam földolgozásra ezt az irodalom- és politikatörténeti jelentőségű anyagot; ekkor még az 1945 és 1989 közötti irodalompolitika története nem tartozott kutatási területemhez. Osztályvezetői utasításra láttam munkához, miután Katona Ferenc kollégám, a washingtoni USHMM nyugalmazott levéltárosa jelezte – az örökös, Nagy Piroska engedélyével megtagmogatótt – kutatási szándékát.

A hagyaték két részletben érkezett be a Kéziratárba. Az első adagot még maga Nagy Péter válogatta össze, s adta át Ritoók Zsigmondné Szalay Agnesnek 1991 márciusában, a másodikat immár az akadémikus halála után, 2011-ben – Nagy Piroska ajándékként – vehettük állományba.³ Alább teljes terjedelmében közlöm az Ms 2577-es számú felajánló levél szövegét, amelynek szerzője – bár nevét elmulasztotta rágépelni a lap aljára – természetesen Nagy Péter volt.

Nagy Piroska nyilvánvalóan tudott a felajánló levélben említett visszaemlékezés létezéséről, s édesapja elhunytát követően felvette a kapcsolatot a Kéziratár osztályvezetőjével. A mindaddig – szerzőjének meghagyása szerint – lepecsételt csomagban várakozó *Levelek Piroskának: Emlékeim* című memoár 492 gépelt, itt-ott kézzel javított, kiegészített kéziratlapját Nagy Piroska kérésére a Kéziratár raktárosa, Horányi Károly irodalomtörténész, ti-

Nagy Péter

pográfus beszkennele. Ezt az immár digitalizált kéziratot olvashatta végig az örökös engedélyével Katona Ferenc, s ennek ismeretében tette fel Babus Antal osztályvezetőnek első kutatói kérdéseit, amelyek – a kéziratári rendtartás szerint – anonimizálva érkeztek el hozzám. Az anyag feldolgozásának ritmusában igyekeztem megfelelni kérdéseire, noha – mint utóbbi kiderült – Nagy Péter memoárja nem egy esetben olyan kéziratokra és dokumentumokra hivatkozott, amelyek sem addig, sem azóta nem kerültek be a Kéziratár gyűjteményébe.

Itt kell megemlítenem az akadémikus 10 katalógusdoboznyi munkacéduláját, amelyek között értékes levelezésvizonylatok, feljegyzések is találhatóak, valamint *Kósza jegyzetek* munkacímű, 17 kötetnyi (hozzávetőleg 2500 főlioni) idős kori naplóját. (Mindkét anyagrészt Katona Ferenc találta meg – Nagy Piroska segítségével és hozzájárulásával – a tudós utolsó, Pasaréti úti lakásán. A cédulagyűjte-

Budapest, 1991. márc. 15.
1121 Árnys út 40.

A Magyar Tudományos Akadémia
Kézirattárának
B u d a p e s t

Korábbi szóbeli megállapodásunk alapján mellékelten átadok önöknek

1 lepecsételt csomagot,
73 dossziét,
13 füzetet,
4 nyomtatványt,
1 dobozt.

A lepecsételt csomag emlékezéseimet tartalmazza, a 73 dosszié túlnyomó része levelezésem s más, hivatalos- és magánirataim; a füzetek fiatalkori naplóim maradéka. A doboz hozzám intézett leveleket tartalmaz.

Mindezt tartós letétként bízom a Kézirattárra azzal, hogy életemben ezt sem feldolgozni, sem kutatni benne nem szabad. Én magam használhatom csak, vagy az, akinek saját kezű írásos felhatalmazást adok erre. Halálom után Piroska leányom vagy leszármazottja tulajdona. Ő határozza meg a feltételeket, amelyek szerint ebbe bárki más beletekinthet. Publikálni belőle csak az ő engedélyével lehet.

Az anyag sorsa felől legjobb belátása szerint ő diszponál. Kívánatosnak tartanám, hogy ezek köztulajdonban maradjanak, s ha nincs akadály a egyik oldalról sem, a letétet őrző MTA Könyvtár Kézirattárának tulajdonába[n]. Kivéve emlékezéseimet, amely mind anyagi, mind szellemi tekintetben teljesen Piroska leányom tulajdona, mint sajátjával rendelkezik vele.

A fent felsoroltakat a Kézirattár részére átvettem:
1991. márc. 20.

Ritók Zsigmondné
[A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
körbélyegzője]

ményt egy helyszíni állapotrajz kíséretében 2015 áprilisában felajánlottuk a Kézirattárnak, az osztályvezető azonban jelezte: nem tartanak igényt az anyagra, így azt mind a mai napig e sorok szerzője őrzi. Nagy Péter kései naplóját kutatómunkám során módomban volt teljes terjedelmében végigolvasni, arról a magam számára másolatot készíteni, az eredeti viszont továbbra is örökösének tulajdonát képezi, s közgyűjteményben elhelyezni nem áll szándékában.)

Mindent egybevetve: az 1929 és 1966 között keletkezett naplófeljegyzések,⁴ az 1986-tól hosszas kihagyásokkal írt és végül 1991-ben befejezett *Levelek Piroskának*,⁵ valamint az 1992 és 2010 között született *Kóza jegyzetek* együttesen képezik egy megírandó lélekrajz és/vagy irodalomtörténeti pályakép elsődleges forrásait.

Az elmúlt évtizedekben Nagy Péter irodalomtudósi, külügyi és „belügyi” (III/III-as) tevékenységét

illetően napvilágot látott indulatos, szenzációhajhász, nem egy esetben mocskolódó írások,⁶ a személyét övező ingerült viták indokoltá teszik, hogy a memoár törzsszövegének eddigi részközléseit⁷ újabbak kövessék, s belátható időn belül a *Levelek Piroskának* egy kötetben is olvashatóvá válják.⁸ Természetszerűleg a történeti objektivitás kívánalmi szerint sajtó alá rendezve, vagyis apologetikus szándék nélkül, ragaszkodva a memoár csonkítatlan szövegéhez, a szerző emlékezetét kontrolláló, munkájának dokumentumértékét ugyanakkor jótányit sem csorbító magyarító jegyzeteket illesztve a problematikus szöveghelyekhez. Miután az elmúlt négy év során (bizonyára a visszaemlékezés nem egyszer bántó minősítéseiből származható botránytól tartva) több neves kiadó és folyóirat is elállt a közléstől, a Múlt és Jövő főszerkesztője, Kőbányai János vállalta a „veszélyt”, s lehetőséget adott arra, hogy megkezdődjék – pontosabban folytatód-

jék – egy szükségszerű, szakmai-etikai jelentőségű folyamat: a Nagy Péter-életút vitatott eseményeinek emlékezetpolitikai szándékától független, higgadt és tárgyyszerű értékelése.⁹

A gépiratot három irodalmár, Katona Ferenc, Kosztrabszky Réka és e sorok szerzője gépelte le, majd olvasta össze az eredetivel. Kollégáim munkáját – akárcsak Nagy Piroška hozzájárulását a jelen közléshez – ezúton is hálásan köszönöm.

NAGY PÉTER ÉS A ZSIDÓSÁG

A Múlt és Jövő folyóirat és könyvkiadó tematikájának megfelelően alább a *Levelek Piroskának* című emlékirat első öt fejezetét adom közre. Lényegében egy csonka és számos pontján bizonytalan, korrekciókra és kiegészítésekre szoruló családtörténet kerül így módon az olvasó elé, amelyből ugyanakkor a 19–20. századi magyar zsidóság egy alternatív – bizonyos tekintetben tipikus, számos egyéb tekintetben nagyon is atipikus – története bontakozik ki. Egy olyan narratíva, amelynek kulcskomponense az *asszimiláció* – annak aktív-teremtő és passzív-el-szenvedő értelmében egyaránt. Beszédes e tekintetben a Nagy Péter által következetesen alkalmazott „asszimilál” (cselekvő) ige, mert szubtilis módon jelzi ezt a kettős tendenciát: az elvegyülés folyamatának egyszerre direkt (szimuláció/szimulál) és indirekt (asszimiláció/asszimilálódik) természetét.

Miközben a Nagy Péter által személyesen már nem ismert anyai nagyapa, a kiskunhalasi „pénzügyőri szemlést”, Schäffer Mór kétségkívül zsidó volt, ahogyan felesége, Blau Laura is, gyermekeik közül már legtöbben katolizáltak, sőt – mint Szabados Piroška Nagy Adorján személyében – keresztény társat választottak maguknak. 1899-ben a család vezetéknevének magyarosításával a nagyszülők (a hazafias érzelmeken túl nyilván szaporodó gyermekeik érvényesülése érdekében is) lelkesen és tudatosan „asszimiláltak”. De „asszimiláltak” hamarosan (tán kevésbé lelkesen, ám annál tudatosabban) a „gyermekek” is. Az egyik testvér, a tragikus sorsú Clotild házasságon kívül született fia számára (a numerus clausus előérzetétől hajtva) római katolikus keresztlevelet szereztek a Landler-irodán pallérozott Szabados fivérek. Végül a család egyetlen tagja sem esett áldozatául a holokausztnak. A bolsevizmus ezzel szemben már többüket elsodorta – Árpád kis híján a Gulágra került, feleségét, Gárdos Fridát a korabeli sajtóértesülések szerint a Cseka gyilkolta le. A náluk egy generációval fiatalabb Nagy Péter Genfben a Szőnyi-csoporthoz csatlakozott, s utóbb

csupán külügyéri szolgálatainak köszönhető, hogy nem jutott Rajk László, Szőnyi Tibor és társaik sorára...

A *Levelek Piroskának* szerzője a Nagy–Szabados család történetét két örökbefogadás – Szabados Dezső („Dida”, 1915–1978), az imádott unokatestvér és az édesapa, Nagy Adorján (1888–1956) adoptálása – köré építi fel, s ezek párhuzamos értelmezésén keresztül válik láthatóvá szerzőjének saját zsidóságához fűződő – titkolt – (v)iszonya. Bár édesapja, Nagy Adorján egy „felelőtlen” és „lelketlen” zsidó entellektüel (Adorján Sándor?) balkézről született katolikus fia volt, családját mégis felesége ugyancsak zsidó származású, bár vallásukat nem gyakorló rokonai között találta meg. Sajátos kettős identitás így módon Nagy-Szabados Péteré (fiatalemberként hősem így mutatkozott be a társaságban): *zsidóság és mégsem-zsidóság* elegye. Míg a memoár nyelvében rendre tetten érhető az ún. „jiddlizés” – a pesti zsidó szociolektusban meggyökeresedett jiddis-héber kifejezések¹⁰ használata –, Nagy Péterben a fölnevelő („asszimiláló”) zsidó közeg külső jegyeinek öntudatlan visszatükrözésén túl mindvégig megmarad valamiféle idegenkedés – a zsidó-érintettség háritása, tagadása. Bár a későbbi irodalomtörténész széles baráti körét nagyrészt zsidó származású értelmiségiek alkották, ő maga sosem járt Izraelben, idős kori naplója, a *Kódza jegyzetek* lapjainak egyikén pedig feketén-fehéren kijelentette: „Nem vagyok zsidó, nem is voltam soha zsidó”.¹¹ Igaz, néhány lappal odébb – kissé higgadtan – ismét visszatér a kérdésre, ám válasza ekkor is kitérő, a kérdés élet-jelentőségét elvonnivitatni igyekvő. „Anyám bölcsessége folytán én kezdetől fogva tudtam, hogy a Szabados család zsidó eredetű, tehát félig-meddig én is; ezért később lehetek abból problémáim, hogy ezt mennyire és mikor és kinek árulom el így vagy úgy, de önammal identitásproblémám sosem támadt.”¹²

Hogy voltak-e, támadtak-e Nagy Péternek identitásproblémái – fölmerült-e benne valaha, vagy szerepet játszott-e, akár indirekt módon, világszemléletében, tudományos témaválasztásaiban és ítéleteiben integráció, akkulturáció és asszimiláció hármas problematikája¹³ –, nem az irodalomtörténész feladata eldönteni. Néhány statisztikai adattal mégis kiegészíteném az elhangzottakat. A mű alább olvasható első öt fejezetében a „zsidó”-„zsidóság” kifejezések 29-szer szerepelnek – a teljes kéziratban 165-ször! –, az „asszimilál” valamely alakja 3-szor, a „pólishi” 2-szer. Nem perdöntő bizonyítékok természetesen, de azért mégiscsak jeleznek valamit ezek a számadatok.

Nagy Péter

Levelek Piroskának

Emlékeim¹⁴

„Transformer en conscience une expérience aussi large que possible”

(André Malraux)¹⁵

I. Édes Piroskám,¹⁶

1986. január 11., délután hat óra: négy órája utaztatok el anyáddal,¹⁷ s gondolom, már ott-hon vagytok, s kipakoltatok. Ti is otthon vagytok, én is otthon vagyok, mégsem vagyunk ugyanott, pedig nem váltunk el: ez a nyelvi abszurdum a tárgyi valósága családunknak, talán már hosszabb ideje az én jövő-menésemmel, de most még szembetűnőbb, mióta Párizs lett az otthonom,¹⁸ s ti még csak látogatóba tudtatok idejönni Évával.

Most kezdtem el írni. De most kezdtem-e el írni? Hiszen tervezni ezeket a leveleket másfél hónapja kezdtem el, egynapos dakari légkondicionált börtönömben,¹⁹ amikor hirtelen szükségletem támadt arra, hogy valamilyen munkával hozzam rendbe omladozó moráloamat. S a terveket, jegyzeteket azóta is szorgalmasan szaporítom.

Tehát másfél hónapja kezdtem volna el írni? Hiszen már évek óta készülök erre, szinte nem tudtam a saját múltamra gondolni az utolsó öt-hat évben anélkül, hogy ne mindjárt megfogalmazott mondatok ugrottak volna a tudatomba, amelyek belepászolnának egy írott szövegbe. Ez akkor kezdődött meg, amikor rájöttem: nem tudsz semmit a család történetéről, s el fog jönni az idő, amikor ez érdekelni fog. S akkor már emberi számítás szerint én nem leszek, a kérdéseidre nem válaszolhatok. Így megpróbálok elébe vágni a kérdéseknek: eleve megfelelni, amennyire csak tudok.

S ez az „amennyire csak tudok” bizony nem valami sok. Én is olyan voltam, mint te most: a jövő felé feszült, a múlttal, pláne a családi múlttal nem sokat törődő. De ez később megfordul: az ember kíváncsi lesz a nem-ismert múltjára, a hajdaniakra, akiktől jön, akiktől valamit feltehetőleg továbbvisz, de akikről alig tud valamit.

Ez a gondolat, ez a fajta síron túli segíteni akarás indította meg ezt az írást. S ha már nekiülök, hogy a családról beszámoljak, beszámolok egyben a magam életéről is: hiszen oly gyakran érdeklődsz utána. S éppen ezért, mert ezt az utóbbit elhatároztam, döntöttem úgy, hogy a kéziratot életemben nem adom ki a kezemből. Te légy, Piroskám, az első olvasóm, s a te szellemi tulajdonod legyen ez az írás; te dönts el, amikor én már nem vagyok, hogy mit ér neked vagy másnak, mire használsz, használhatod te vagy más.

És nem azért csak a halálom után, mintha valami nagy titkokat rejtegetnék, amelyek életemben még veszélybe borítanának; szerencsémre ilyenekhez nem nagyon jutottam változatos életem során. Hanem azért, mert lépten-nyomon azt tapasztalom: aki a kiadás legkisebb reményével is írja a memoárjait, az mind szemérmetlenül hazudik. Talán az is hazudik, aki anélkül írja: az emlékezet a legjobb védőügyvéd, a múltat úgy csiszolja-alakítja, ahogy az az egyén lelki nyugalomához és önbecsüléséhez a leginkább alkalmas. De ő legalább a szubjektív tisztesség határain belül maradhat: úgy írja, ahogy emlékezik. S nekem nincs is más lehetőségem:

itt Párizsban, elegáns félemigrációban semmiféle dokumentum nem áll a rendelkezésemre; sem saját hajdani naplóim (kb. '44-ig szorgalmas naplóíró voltam, s ezeknek egy nem is kis része megmaradt²⁰), sem a korabeli sajtó. S talán jó is, hogy így van: ha ennek következtében egy történelmileg hiteles emlékezést nem is hagyhatok rád, de egy személyesen őszintét annál inkább. S ha majd valaki – te, vagy más – veszi a fáradságot, hogy emlékeimet összehasonlítsa a más forrásokból megismerhető múlttal, talán arra jön majd rá, hogy sokat e sorok olvastán a történelemtől nem tudott meg, de annál többet az emlékezet működési mechanizmusairól.

Bár félek, hogy még e tekintetben sem vagyok valami kiváló médium. Fogalmazzunk nyersen: nem jó a memóriám. Egy életen át annyira arra treníroztam, hogy csak az számít megőrzésre érdemesnek, amit könyvekben olvasok, s mindazt, amit aktíve vagy passzíve megélek, csak annyiban érdemes megőrizni, amennyire vagy amennyiben hitelesítése, illusztrációja vagy cáfolata a könyvben olvasottaknak, hogy most, amikor megpróbálok mezetenül szembesülni saját pucér múltammal, szűkölkök: fogok-e látni valamit egyáltalán?

Valahol azt írja Proust, hogy a cselekvés embereinek rossz a memóriájuk, mert a jelenre s a jövőre irányulnak, az érdeklőket, s gondolat nélkül vetik a hátuk mögé, ami már elmúlt. E tekintetben bizonytalán „homme d'action”²¹ vagyok: világeletemben a jövő felé fordultam, s nem sokat morfondíroztam a múlton. (Most is, ahogy írni kezdek, a múlt mintegy jövővé válik, a lezárt: feladattá.) Ugyanakkor alkatilag minden egyéb voltam és vagyok, mintsem „homme d'action”: sokkal inkább a kontemplációé, mint a cselekvésé. Másfelől viszont annyira szeretett s annyira hiányolt unokabátyám, Dida²² maga volt az életben az „homme d'action”: agrármérnök, szervező, aki tényleg éjszakától éjszakáig emberek között élt, embereket irányított és velük győzködött²³ – mégis őneki kellett volna a családi memoárt megírnia, ha egyáltalán képes lett volna írni, mert ő volt az (sajátos helyzete és alkata folytán), aki igazán ismerte a család történetét s az összes hozzá fűződő pletykákat és legendákat. Sokat gondolok rá, mióta meghalt, mert a kedvessége, embersége,

tisztessége nagyon hiányzik; s még többet, amióta elhatároztam, hogy a családról írok neked, hiszen ezer kérdés van, amelyeket kénytelen leszek tudatlanságból, nemtörődömségből, feledékenységből megválaszolatlanul hagyni, s amelyekre ő mind tudta a feleletet, de azokat végleg magával vitte.

Végül is mik lesznek ezek a levelek? Személyes emlékek, személyes hangon előadva, egyetlen személyhez szólóan; s ha csak arra szolgálnak, hogy majd egyszer te a saját gyerekeidnek színesebben tudjál mesélni a felmenőikről, ha csak arra, hogy ők már nemcsak a nagy-, de a dédszüleik szintjéig képesek lesznek erre-arra emlékezni, akkor már nem haszontalan a munka, aminek nekivágok. Nem akar ez „lecke” lenni, sem morális tanulság; inkább tanúbizonyosság: ilyen időkben éltem, ilyen emberek között, ilyen vagy ilyesmi voltam magam is. Az elmúlt idők során sokat szellemeskedtem társaságban arról: írom a memoárjaimat, tudjátok mi lesz a címe? – „Szaridők, szaremberek”. S azt hiszem, hogy ebben a tréfában több van, mint tréfa: valami mélyebb valóság. Lehet, hogy az emberi lét valósága is: ahogy előbbre haladok az időben, ahogy több a tapasztalatom, mind jobban megerősödik az a meggyőződés, hogy az idők s az emberek meglehetősen egyformák, csak minden nemzedéknek lényegében nagyon kis tapasztalat adatik, s azért hiszi a sajátját kiemelkedően figyelemreméltónak és kiválónak (ha beképzeltségre és öndicsőítésre hajlamos), vagy különösen vacaknak és alávalónak (ha inkább pesszimista és ironikus alkat). Az élet, minden nemzedék élete, gondolom, abban szubsummázódik, hogy „éltek, ahogy tudtak, tették, amit lehetett”. S ennél többet aligha várhatunk bárkitől is – hacsak nem a különösen hősi vagy messianisztikus alkatúaktól. Én bizonyosan egyik sem vagyok vagy voltam.

II.

De vágjunk immár az elevenjébe: kezdjünk neki az emlékezésnek! Furcsa mesterség: van, akinek ez mindennapi kenyere (az olyanok, mint Domahidy Andris²⁴ vagy Grandpierre Emici²⁵), s van, aki vasárnap is viszolyogva él

vele. Én bizonyosan az utóbbi csoportba tartozom; de le kell győződnöm a belső ellenállásomat.

Az embernek, amikor eszmélni kezdő gyermek, az első társadalmi valóság (szerencsés esetben) a család: apja-anyja, s hamarosan az ő családjuk. Így természetesen nekem is: a szülők voltak a világ. S a szülők furcsán egyensúlyhiányosak voltak: míg anyámnak²⁶ volt családja, apámnak²⁷ nem volt.

Nagy Adorján, Nagy Péter, Szabados Piroska (1924)

Apámról kisgyerekkoromban keveset tudtam. Valahogy idegenek voltunk egymásnak; együtt, de egymástól távol éltünk; én anyámmal voltam szimbiózisban kb. a pubertás végéig, s apám mint előkelő vagy kevésbé előkelő idegen, mint tréfamester és viharfelhő volt jelen, akinek a szokásait, idioszinkráziáit figyelembe kell venni és tiszteletben kell tartani, mert különben ki tudja, mi lesz. Sokszor lett ordítás vagy napokig tartó némaság.

Amióta eszméltem, apámról annyit tudtam, hogy egyetlen gyerek s az apja meghalt, csak anyja él. Őt én is ismertem: özvegy Nagy [Ferenc]né²⁸ Börzsei Julianna: nagydarab, ősz aszszony volt, az Üllői úton élt egy kis jellegzetes proletárlakásban egyedül; s ha hozzánk jött vagy mi mentünk hozzá – mindkettő elég ritkán történt meg –, kezet kellett neki csókolni.²⁹ a párnás, vaskos, öregségfoltos kezének különös szaga volt: talán mandula. Mindenesetre én utáltam, mint ahogy utáltam kezet csókolni is.

Börzsei Julianna emléke mint egy hatalmas, laza ősz konttyal tetézt hústörny él az emlékezetemben, akinek furcsa öregasszonyszaga volt, aki egy még furcsább szagú (tán a folyósvégi vécék szaga miatt?). sötétzöld olajjal festett lépcsőházú épület emeleti gangján élt, azt hiszem, egy szobakonyhában. Nem emlékszem rá, hogy nevetett volna, vagy hogy a társaságában vidámak lettünk volna, pedig elég sokáig ismertük egymást, 9–10 éves lehettem, amikor egy hirtelen agyvérzés következtében meghalt.

A gyerek az öt körülvevő tényeket tényként fogadja el, nem sokat okoskodik rajtuk. Az okoskodás később kezdődik, amikor a tényeket elkezdi összehasonlítani a világ más tényeivel: saját családi helyzetét a más gyerekével. Ez manapság elég korán megkezdődik: legalábbis az óvodában. Nekem elég soká elhúzódott: nem voltam óvoda, anyám szoknyájába kapaszkodva éltem iskoláskoromig. Azt hiszem, akkortájt ez volt az általános és elfogadott „modell”, óvoda kevés volt, magán volt, drága volt; a közösségi óvodák pedig „nem úri-gyerekeknek valók”. Ez utóbbi tán anyámat nem tartotta volna vissza, nemigen vette figyelembe az illedelmet, ahhoz túl művész és túl tudatosan progresszív volt; de kényszeres tétlenségében bizonyára jól jött neki – ha másnak nem, önigazolásnak is – a gyerekről való gondoskodás kényszere.

Apám csonka családja tehát tény volt a számomra: sem nagypapa, sem testvér, sem unokatestvérek. Azt hiszem, anyám meséiből, félszavaiból kezdett később, a kamaszgyerek előtt kibontakozni apám családi helyzetének valósága, a „szégyen”, a „titok”: hogy apám törvénytelenül született, zabigyerek volt, akit csak némileg később törvényesített Nagy Ferenc, a Nemzeti Színház idősöcske, agglegény zsinórmestere,³⁰ akit Paulay Ede igazgató úr³¹ beszélt rá erre a házasságra.³²

Apám mindig tisztelettel, de távolságtartással szólt, ha kérdeztem Nagy Ferencről. Nyilván jó volt vele, de éreztette, hogy nem az ő „vérbeli” gyereke. „Igazi” apjáról soha nem beszélt. Már nagyobbacska kamasz voltam, amikor

egyszer ezt a kérdést szóba hoztam: olyan indulattal, szinte gyűlölettel említette Adorján Sándor³³ nevét, hogy soha többet nem merem vele erről beszélni. Hogy apám kettős keresztneve természetes apja vezeté- és keresztnevét takarja, fedi fel, azt ezóta tudtam; azt viszont, azt hiszem, anyám árulta el, hogy apám az apját nemcsak azért gyűlöli, mert elhagyta őt, őket, hanem különösen azért, mert Adorján Sándor – aki közben megnősült és saját gyerekei voltak –, amikor apám egyszer fiatalemberként nála jelentkezett, nem állott szóba vele.

Így alakult a szégyenletes titok tudata, amely a világ felé szégyenletes – nehéz már rekonstruálni azt a társadalmi kivetettséget, lelki nyomást, amit a zabigyerek számára származása jelentett az „ántivilágban” –, idehaza viszont titok, nem beszélhetünk róla. Úgy teszünk, ki felé is, befelé is, mintha...

Ennek a második természetként rögződött „mintha”-állapotnak lehetett a következménye, hogy amikor jó harmincegynehány esztendőskoromban, a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetőjeként³⁴ egyszer Kosztolányinéval³⁵ beszélgettem, s ő valami olyasmit mondott, hogy „a maga apja a Paulay szerelemgyereke volt” – azt hiszem, mélyen elpirultam s teljes belső zavarba kerültem, holott én tudtam az igazságot, de törvénynél erősebb belső szabály volt, hogy erről idegen előtt nem beszélhetek.

Az igazság tehát Adorján Sándor volt, apám nemzésekor fiatal újságíró, aki aztán meglehetősen újságíró-karriert futott be. Valójában mindig érdekelt, hogy miféle ember lehetett; de a családi tilalom miatt sosem néztem utána. Egyszer néztem meg a róla szóló cikket a *Magyar zsidó lexikonban*,³⁶ de odáig nem mentem, hogy az ott citált újságokat elkezdjem lapozgatni, Adorján Sándor neve vagy tolla-nyoma után kutatva. Valamiképpen ezt akkor is, most is apám elárulásának, dezavválásának éreztem, s ezért nem tettem meg; mert eddigre már apámat, akitől kisgyerekként oly távol voltam, mélyen szerettem és becsültem.

Adorján Sándor – de hogy jön ebbe Paulay? S miért, hogy apám maga is a szülőknek járó szeretettel beszélt Paulay Edéről, félig-meddig testvéreként tekintette Paulay Erzsit?³⁷ a magyarázat egyszerű: Adorján Sándor Paulayné Adorján Berta (gyenge színésznő, de nagysze-

rű intrikus)³⁸ egyik testvére volt. (Volt másik is: Adorján Andor, aki, azt hiszem, még az első világháború előtt Franciaországba került. Íróforma lehetett ő is, többek között Molnár Ferenc francia fordítója volt.³⁹ A sors iróniája, hogy én nem tudtam róla egyáltalán, éppen a családi tabu miatt; mikor vendégtanárnak készültem ki Párizsba,⁴⁰ elődöm, Klaniczay⁴¹ adta meg az özvegye címét, hogy hátha találok nála valami érdekes dokumentumot. Írtam neki, azzal a szándékkal, hogy ha az öregasszony jelentkezik, elárulom, hogy nem csak drámatörténészként érdekel a férje munkássága. De nem jelentkezett – így az apám emléke ellen tervezett hűtlenség elmaradt.)

Börzsei Juli, Pannonhalma-környéki parasztlány, a Paulayék mindenese volt. Hogy aztán Adorján Berta Gertrudis szerepét játszotta-e el otthon, mert a színházban a férje nem volt hajlandó ráosztani, vagy másként történt a dolog, ki annak ma már a megmondhatója? Tény mindenestre, s a kort tekintve rendkívüli és zavarba ejtő tény, hogy a megesett cseléd-lányt Paulayék nem rúgták ki, hanem gondoskodtak róla: az igazgató úr, mint mondtam, rábeszélte Nagy Ferencet a házasságra, s a háztartási munkára alkalmatlanná vált lányt (vagy már fiatalasszonyt?) felvette páholynitogató-nőnek a Nemzetibe.

Nagy Ferenc tehát nem csinált rossz házasságot; annál kevésbé, mert Börzsei Juli – ritka régi fényképei tanúsága, de saját emlékeim szerint is – gyönyörű lány lehetett, nagy szőke hajjal, a századvég kebles-faros ízlése szerinti alakkal, szép, szabályos arccal, nefelejcskék szemekkel és szigorú paraszti göggel a magatartásában. Amellett így – hogy úgy mondjam, szegről-végről – rokoni kapcsolatba is került a Paulay családdal, akik ezt a kapcsolatot nem dezavválták.⁴²

Hogy mennyire nem, arról nekem is van emlékem: 4–5 éves lehettem, vagy talán már több is, de még kisgyerek, amikor izgatott készülődés-öltöztetés volt otthon, s estefelé (ami már önmagában rendhagyó volt), apámmal kettesben (ami szinte sosem fordult elő) elmentünk. Elmentünk látogatóba Paulay Erzséhez, a híres-szép asszonyhoz és hírhedt-gyöngye színésznőhöz, aki ekkorra már a színészkedést régen abbahagyta, Cerutti grófnő volt,⁴³ s most éppen

Budapesten tartózkodott; a Várba mentünk hozzá, ahol palotájuk volt, talán az Úri utcában; nem tudom, hogy mentünk be, aztán hatalmas, félhomályos termeken át, majd föl egy lépcsőn s be egy jól kivilágított szobába, ahol valami ragyogóan gyönyörűséges nő ült egy toalettasztal előtt, s ez a földöntúli jelenség jellegzetes színésznős-színpadias lelkendezéssel fogadta a „drága Dóri”-t, s nézegetett-pörgetett meg engem, miután apámat összecsókolta, s nekem is csókot lehelt mindkét orcámra. – Soha többet nem beszéltünk róla: nálam ez is becsatlakozott a titkok kazamatájába.

Tehát: Adorjánok nem léteznek, a Paulayak léteznek ugyan, de csak valahol a tudat határán. Mi van a Börzseikkel? Azok sem léteznek? Bizony, nem nagyon. Hogy miért nem, azt igazán magam sem tudom; valahol ez is a családi titkok közé tartozott. Pedig voltak, nem is kevesen: néha egy-egy föl-fölbukkant, hogy soha többé ne lássuk. Apám egyikkel sem tartott kapcsolatot, nem emlékezem esetre, hogy fölkerestünk volna Börzsei-rokont, vagy az jött volna hozzánk családostól vizitába.⁴⁴

Apámban is volt rátartiság – a fentebbiekből tán kiderül, miért –, s nem is kevés, de azt nem hiszem, hogy társadalmi arrivizmusból⁴⁵ rekesztette volna ki ismeretségi köréből a paraszti rokonokat. Mindenesetre semmiféle rokoni kapcsolatot sem tartott velük; eggyel tartott kapcsolatot – az anyám, azzal, aki testőrségi altiszt volt, s olcsón tudott füstölt marhanyelvhez jutni. Ezt anyám rendszeresen látogatta a család jobb ellátása érdekében, s a rokoni kapcsolat működtött is: egész iskoláskoromban szinte másodnaponként marhanyelvet-vajas kenyeret kaptam tízórára, amit természetesen nem tudtam megbecsülni, s gyakran elcseréltem. Azóta már tudom, hogy ebben is számár voltam.

Így érthető, hogy ha manapság fel-felbukkan körülöttem valahol egy Börzsei-rokon (mint az elmúlt években Börzsei Margit, aki a saját véleménye szerint unokatestvérem), arra az apámtól örökölt idegenkedéssel nézek, s igyekszem távol tartani magamtól. Hogy ő mennyire így viselkedett, arról egy apróság ragadt meg az emlékezetemben.

A zsidótörvény bevezetése után – ’38-ban-e, vagy ’39-ben?⁴⁶ –, az ősök papírjai miatt apám egy húsvét előtt – pontosan nagypénteken – el-

ment Pannonhalmára, beszerezni, amit kell. Személyi okból-e, vagy mert a közlekedés akkor még nem volt másként megoldható, nem tudom, de mindenesetre egyik nap ment, a másikon jött, ott éjszakázott. De még ebben a család-futató expedícióban, illetve az arról szóló, családi asztal fölötti beszámolóban sem hangzott el egyetlen rokon neve sem; apám csak a bencésekről mesélt, akik nagyon szívesen látták, mindenben a kezére jártak, s olyan böjtös vacsorával vendégelték, nagypéntek lévén, amilyen jót még életében nem evett.

Tehát mi a Börzseikkel nem voltunk kapcsolatban. Apám, hogy úgy mondjam, teljesen integrálódott a Szabados családba: csak ott ismert rokonokat. Hogy ennek valamilyen sértett büszkeség volt-e az oka; hogy a nagyon katolikus parasztcsalád (mely egyébként eléggé terhes volt, úgy emlékszem) kitagadta-e a megesezt leányt, s apám ezt nem bocsátotta meg soha a Börzsei-hadnak, vagy más, azt már nem tudnám rekonstruálni.

Nem lehetetlen, hogy a saját anyjával való ellentmondásos viszonya is belejátszott ebbe. Nagy Ferencné Börzsei Julianna ugyanis kemény asszony volt, s ha elgondolom, rettenetes frusztráció lehetett a számára ez a nem-kívánt gyerek, aki az életét a vágyaihoz és ambícióihoz képest kétségtelenül vakvágányra vitte. Primitív emberek módjára (vagy pusztán emberi módra?) ezt aztán érezte is a gyerekekkel: rendkívül keményen nevelte, vizes kötéllel verte, ellentmondást nem tűrt. Van egy olyan gyanúm, hogy apám színészsé létele is inkább fejezte ki anyja elfojtott vágyait, mint a saját ambícióját. Mindennek következtében apám az utolsó percéig a legnagyobb tisztelettel, sőt alázattal övezte a saját anyját, s a kedvét kereste – de a társaságát nem. Börzsei nagymama járt hozzánk, de ritkán; mi is jártunk hozzá, de még ritkábban.

S ha mentünk, mindig csak apámmal mentünk, anyánknak más dolga akadt általában: ez jól kifejezte a két asszony viszonyát. Igazi anyós és meny módjára nem kedvelték egymást – s azt hiszem, ez igencsak enyhe kifejezése a mindkettőjükben dúló érzelmeknek. S ha Börzsei nagymama anyámat nem állta, s az sem őt, akkor ez nem tett jót a Szabados családdal való viszonyának sem: nem emlékezem olyan

karácsonyra vagy más ünnepre, amelyet a két család együtt ült volna meg. Amikortól fogva Leányfalura jártunk, amíg béreltünk nyárra villát, néhány napra szinte mindig kijött a nagymama, s ez a gyermeki lélekben mint kellemetlenül zavaró momentum maradt meg: nemcsak a kötelező reggeli-esti kézcsókok miatt, hanem azért is, mert egy idegen test zavarta meg a családi harmóniát. Attól kezdve meg, hogy Géza bátyám⁴⁷ megvette a leányfalusi házat,⁴⁸ s oda jártunk nyaralni, azt hiszem, soha, vagy legfeljebb egyszer jött ki: nem nagyon túrték egymást. Hogy aztán ennek mi volt a valódi oka: a zsidó intellektuelek lenézték benne a parasztlányt, vagy a katolikus parasztlány ösztönös antiszemitizmusával berzenkedett a rokonság ellen, vagy mindkettő; vagy Börzsei Julianna más lányt képzel el a szép és tehetséges fia oldalára, mint ez a nyeszlett, barna vakarcs, aki fennhordja az orrát – ki tudná ezt ma megmondani? Valószínűleg senki, s tán nem is fontos az okát tudni.

Tény azonban, hogy kettejük viszonya kezdetől sem volt jó, s az idők folyamán csak romlott. Anyám végül is furcsa bosszút állott az anyósán: amikor hirtelen-váratlanul egy nyári estén meghalt (anyám szerint az előző napi banketten túlzabálta magát; de akkor nem lehetett ez nyáron, hanem csak a színházi szezonban), engem, aki nagyobbacska fiú voltam már, tán 10 év körüli, nem engedett el a temetésre azzal, hogy minek kitenni a gyereket ilyen megrázó kódtatásnak. Így aztán én – bár igazi érzelmek nem fűztek a nagymamához – magamban böngétem egy sort elmúlása tiszteletére, mert azt, természetesen, hogy mit jelent az elmúlás, még képtelen voltam felfogni, de valahogy becsületbeli kötelességnek éreztem, hogy elsirassam a nagymamát. Így nem tudom máig sem, milyen volt a temetése, s megint nem volt módom arra, hogy megismerkedjem a Börzsei-rokonokkal.

III.

Gyermekkorom számára tehát csak egy család volt: a Szabados család. Most hiányzik igazán Dida, aki ennek a családnak minden ága-bogát ismerte; én bizony az előzményeikről keveset tudok. Mindenesetre: amikor én születtem:

nagyapám, Szabados Mór már nem élt.⁴⁹ Talán képét sem láttam soha – legalábbis nem maradt semmiféle emlékem róla. Élt nagymamám, akit a gyerekei csak Nyanyikának neveztek-becéztek,⁵⁰ magányos nővére, polgári nevén Laura,⁵¹ nekünk csak Tanti; s a kilenc gyerek közül három: Géza, Anci (Aranka) és Piroska, az anyám. Ő volt a legkisebb a kilenc közül, késői gyerek, akit nagymamám, születése előtt, nagyon szégyellt: az ő idejében romlott dolog volt, hogy egy asszony negyvenéves korában vagy azon túl még teherbe essék.

Ennek a családnak is megvolt a mítosza vagy rejtélye: nagymamám Blau lány volt, még mi is sokáig az ő, kelengyeként kapott, monogramos szervizéből ettünk. A családi legenda szerint a szabadságharc előtt két nagy gabonás zsidó volt Magyarországon: a Deutsch és a Blau. Ezek közül a Deutsch csak császári forintért szállított gabonát, míg a Blau, nagy hazafi, Kossuth-bankóért; minek következtében a szabadságharc leverése után társzekérrel hordták tőlük máglyára a Kossuth-bankót, s a család tönkrement. Deutschból meg Hatvany báró lett. Sose próbáltam utánamenni: mennyi igaz ebből a legendából. Szinte mindegy is: a fontos, hogy anyámék így tudták, s így adták át nekem. Kétségtelen, hogy a Blauk igen jómódú, valószínűleg gazdag emberek voltak, erre mutat a szerviz meg a gyönyörű násfa⁵² és gyűrű, amit ma anyád hord anyám után. A gyűrű egyébként fülbevaló volt, csak átdolgoztatták gyűrűvé, a párját Anci hordta, míg élt, majd Panni unokahúgom örökölte. Ennyi maradt a hajdani vagyonból.

Hogy a gazdag Blau család tönkrement, az bizonyos: különben hogy adták volna a lányukat a szegény és jelentéktelen Szabados Mór-hoz (akinek még az eredeti nevét sem tudom)? Mindenesetre hozzáadták a szegény finánchoz, akivel egy életet élt le, kilenc gyermeket nemzett, s mivel Szabados Mórt a pénzügyőrség igényei szerint helyezgették szerte az országba, azt hiszem, minden gyereke más városban vagy faluban született. Anyám, ha jól tudom, Kiskunhalason. És tulajdonképpen ez az igazi mítosz: hogy lehetett a múlt század végén egy finác fizetéséből kilenc gyerekkel megélni, városról városra vándorolni, közben a felcseperező gyerekeket egytől-egyig gimnáziumig kita-

níttatni, s utána szárnyra eresztteni, de közben eltölteni őket azzal az ambícióval, hogy valamilyen valamilyen felsőbb iskolát is elvégezzék? Ezt, őszintén szólva, máig sem értem. A fiúk élete olyan lehetett, mint amilyennek Bródy Sándor megírta;⁵³ mint ahogy a Blau-legenda engem mindig erősen emlékeztetett a Móricz család bárónő-legendájára:⁵⁴ úgy látszik, az efféle mezaliánszoknak,⁵⁵ mint amilyen a Móricz szülőké vagy az én nagyszüleimé volt, a század végén egy ilyen legenda a szükséges kísérője: hitet és tartást adott.

Anyai nagyanyámat még jól ismertem, tizenéves gyerek voltam, amikor meghalt,⁵⁶ az ő temetésére ki is vittek. Kedves kis töpörödött öregasszony volt, sokkal több emlékem nem nagyon maradt róla. Mindenesetre gyerekként szerettem, s jól éreztem magam a társaságában, őszintén el is sirattam. A gyerekei rajongásig szerették, emberi és morális mércéjük maradt halálukig. Azt hiszem, az előbb tévedtem, az ő keresztneve volt Laura, s emlékemben úgy csapódott e név a „Tanti”-hoz, hogy az sipítózta mindig Leányfalun, amikor a gyerekek valamért felbosszantották: – Laura! Laura! – Jellemző módon Tantira jobban emlékezem, mert vénkisasszony lévén örökké hadilábon állt a körülötte cseperedő gyerekekkel, különösen Didával, aki homéri harcokat vívott vele; persze mindig ő lett a vesztes, mert a felnőttek falanxa végül Tanti védelmére kelt, de addigra vérig tudta bosszantani szegény ostoba öregasszonyt.

Mint mondtam, anyám volt a legfiatalabb, s későn jött gyerek. Öt fiú volt és négy lány. Jellemző – mármint rám jellemző –, hogy napok óta töröm a fejem, de nem tudom a kilenc nevet rekonstruálni: az egyik – valószínűleg a legidősebb – fiú neve eltűnt az emlékezetemből. (Károly volt.)⁵⁷ Talán nem is véletlenül: valószínűleg anyám is kevésbé ismerte, s keveset emlegette. Rajta kívül még Dezső bátyám is meghalt a háború alatt,⁵⁸ pedig Dezső már rendhagyó gyerek volt a gyerekek között, ha jól tudom, zsidó létére a huszároknál szolgált, s művészhajlamai voltak, megjelent egy kis novelláskötete is, *Lányok, asszonyok* címmel,⁵⁹ Mauissant⁶⁰ modorában; kamasz koromban egyszer a kezemben volt, azóta sose láttam: ha az emlékeim nem csalnak, efféle novellákat minden ambiciózusabb jogászgyerek képes volt

megírni; de kezdetben Herczeg Ferenc⁶¹ se írt különbet. Ki tudja, ha megéri, tán őbelőle lett volna a zsidó Herczeg Ferenc...

Három fiútestvér élt még, de kettő ezek közül az én gyerekkoromban már csak hírek-mesék tárgya volt. Zádor,⁶² azt hiszem, még az első világháború idején ment ki Amerikába, vagy közvetlenül utána. Itthon is már militáns szociáldemokrata volt, odakint az Amerikai Magyar Népszava újságírója, majd szerkesztője lett egészen a harmincas években bekövetkezett haláláig.⁶³ Ő állandó levelezésben állt a testvéreivel, igen színes, mulatságos leveleket írt, ha jött egy, a család napokig tartó ünnepe volt, minden ürügy jó volt, hogy újra felolvassuk. Azt hiszem, baloldali szociáldemokrata volt odakint, arra mindenesetre emlékezem a leveleiből, hogy a Lindbergh bébi ügye alkalmával igen felháborodottan írt Lindherghről mint fasisztáról; nem hitte el soha, hogy az lett volna a gyerek elrablója-gyilkosa, akit emiatt kivégeztek, valamilyen nagy maffiára gyanakodott, de nem maradt emlékem róla, hogy mire.⁶⁴

Zádor házasság volt, de a házasság nem sokkal egyetlen leánygyermekük megszületése után

Szabados Zádor és Helen („Baby”)

tönkrement. Felesége, szintén magyar,⁶⁵ egyszer (az én tudtommal egyszer) a húszas évek közepe táján hazalátogatott,⁶⁶ még az Arany János utcában laktunk, ott ismertem meg [lányukat,] Bébit (tisztes néven Helen),⁶⁷ nagyon csinos kislány volt, nekem nagyon tetszett. Tizenéves, bubifrizurás képét sokáig őrizgettem. Találkozni aztán már csak akkor találkoztunk, amikor mindketten hatvanon túl voltunk: ő látogatott a férjével egy társasutazással Magyarországra,⁶⁸ majd amikor én mentem Amerikába, meglátogattam őket Kaliforniában: örvendtünk egymásnak, de nem sok közünk volt egymáshoz. Két világ.⁶⁹

Szabados Zádor felesége, Renée Bloch („Dodó”)

A másik fiútestvér, Árpád, anyám kedvence, mire én megszülettem, már legendává változott: a Szovjetunióban élt, ahová kicserélték mint halálraítélt bolsevikot. Néha-néha kaptunk tőle hírt, de sokszor évekig semmit. Hogy miért, arról az ő életírása számol be hitelesen: élete végén megírta a pályáját, egy példánya a Párttörténeti Intézetben van, egy példánya nálam, megtalálhatod.⁷⁰ Megható írás, egy teljesen tisz-

ta emberé, aki mindaz után, amin keresztülment, nem veszítette el a hitét a szocializmusban, a kommunizmusban – annál jobban tudta gyűlölni azokat a vezetőket – elsősorban Sztálint –, akik ezt az eszmét kompromittálták. (Nem kevésbé vetette meg Kun Bélát sem: mindig landlerista⁷¹ volt és maradt.)

Kicsit szégyellem, de a tény tény: sose tudtunk igazán felmelegedni egymás iránt, különösen, mert kezdetben, mikor hazatért – tán ’50-ben vagy ’51-ben? – én még lángoló ifjú sztálinista voltam, s felháborodtam, ha fanyar megjegyzéseket tett Sztálinra: én jobban tudtam. Ő meg nyilván ostoba hólyagnak tartott, s megszüntette velem az intellektuális közlekedést. Azt hiszem, joggal. Később, megokosodva, próbáltam hozzá közeledni, de ez már igazán felmelegedni nem tudott.

Árpád egyébként az egész háborút tűzértisztként szolgálta végig, ott vált forradalmárrá. Rendkívül dúsan dekorált csapattiszt volt, állítólag halálmegvető bátorságú; jellemző módon semmit sem bánt, amit élete során elvesztett, de nehezen bocsátotta meg anyámnak, hogy mikor már 5-6 éve nem hallott róla semmit, kidobta a kitüntetéseit. Háborús élményei tették forradalmárrá és antiszemitává: anyám gyakran idézte, hogy egyszer, szabadságon, azt mondta az anyjának: – Nagyság (így szólították a fiúk az anyjukat), ha vége lesz a háborúnak, térdig zsidóvérben fogok gázolni! – Eltávolodásunkat kicsit ez is okozta: Isit,⁷² első feleségemet a hátunk mögött a családban csak „az a ronda pólisi”⁷³ címen emlegette – amiből a pólisi esetleg igaz lehetett, de a ronda bizonyosan nem. Kétségtelen, hogy miután anyádat elvettem,⁷⁴ sokat javult a viszonyunk, bár bensőséges soha nem lett.

Hazajövele érdekében mindjárt a felszabadulás után kezdtünk lépéseket tenni: azt hiszem, anyám Rákosinak írt, én Szőnyinek⁷⁵ adtam át egy emlékeztetőt – de itthonról nem tudtuk elintézni, Rákosinak nem volt érdeke a landleristákat szaporítani a pártban; végül Árpád maga ügyeskedte ki valahogy a hazatérését. De a párttal azután is elég hűvös viszonyban volt; mindenesetre sose használták fel úgy, ahogy lehetett és kellett volna: a MASZ-OLAJ⁷⁶ jogtanácsosa lett, később is jogászként tevékenykedett nyugdíjba meneteléig. Tiszta

életű, morálisan szigorú ember emlékét őrzöm; bár a morális szigora sokszor furcsa formát öltött: első felesége miatt évekre internálótáborba került még Lenin idejében.⁷⁷ (Gárdos Fricit⁷⁸ mint kémét lőtték agyon egy amerikai újságíróval folytatott viszonya következtében: Árpád tudott a viszonyról, szenvedett is tőle, de nem hitte el, hogy Frici kémkedett volna.⁷⁹ Elkészített felmentés ügyében jobbra-balra szaladgálni; ezt, bár figyelmeztették, nem hagyta abba, mire őt – a szovjet külügy rejtjelfőnökét! – lágerba vágták. Végül a balszerencséje lett a szerencséje: kiszabadulása után eltűnt a szovjet nép sűrűjében, nem volt a magyar párt tagja, csak az oroszé, így a frakcióharcokból is kikerült, s feltehetőleg ennek következtében úszta meg életben azt a bizonyos negyedszázadot.) Utána sosem nősült többé. Egy orosz nővel együtt élt, sose volt hajlandó elvenni, mikor fiúk születtek, azt a magáénak ismerte el. Vagyim Szabadost én is ismertem, nekem nagyon nem volt rokonszenves: '58–60 körül járt Magyarországon, sztálini komszomolista volt, hogy néhány év után mint belső disszidens jelentkeztek; rövidesen kiment valahogy Izraelbe. Lehet, hogy ma is ott él, vagy onnan is tovább fújta a történelem s az ambíció szele.⁸⁰

Illendőbb lett volna a lányokkal kezdenem. A legidősebb Ilona volt, az már tudtommal nem élt, mire anyám megszületett; nem vagyok benne bizonyos, nem öngyilkos lett-e.⁸¹ Mert az utána következő lány, Clotild bizonyosan öngyilkos lett.⁸² Főnővér volt valamelyik klinikán,⁸³ „ami már majdnem orvos”, ott beleszeretett egy orvosba, de az egy másik nővérből szeretett bele, csinált is neki gyereket, akit Clotild rejtélyes okokból örökbefogadott, majd bánatában hamarosan öngyilkos lett, s a gyereket – ez volt Dida – ráhagyta a testvéreire. Hát bizony ez a történet elég zavaros és valószínűtlen; de anyám így mesélte, nem is egyszer, s a gyerekek nem tesz föl keresztkérdéseket az anyjának. A valóság valahol ott lehetett, hogy az egyik nővér meg a másik nővér egy személy volt – Clotild, akit fölcsináltak, otthagytak, megszülte a gyereket, s utána hamarosan öngyilkos lett, mert rájött, hogy társadalmilag reménytelen helyzetbe került – az ő professzora nyilván nem Paulay volt –, meg szerelmi keserűségében.⁸⁴ De, mondom, ez mind csak utólagos agyasko-

dás, így ezt senki soha meg nem fogalmazta, s a családban uralkodó elhallgatós őszinteség szép példája, hogy soha senki erre így nem is tett célzást. Arról viszont anyám sokat beszélt, hogy mennyire szerette és becsülte Clotildot, mennyire fájlalja elvesztét.

Azt hiszem, egyetlen életben maradt nővérét, Ancit közel sem szerette annyira. Nem is csoda: ebben a színes és érdekes családban ő volt a szürke egér. A többiek tanultak, ő polgári után elment gépírósnak egy bankba (a Wiener Bankvereinhez), s ott is maradt, amíg a zsidótörvények miatt ki nem rúgták.⁸⁵ a többiek művészetet csináltak meg forradalmat, ő az egészségére vigyázott, és főleg nyafogott. A Szabados gyerekek nagy sportolók voltak szinte kivétel nélkül; Anci legfőljebb ha korcsolyázott fiatalkorában, s kicsit úszkált a Dunában, ha már ott volt, de ezt se vitte soha túlzásba. Nem is csoda, hogy ő élt mind közül a legtovább: még nevelt fiát, szegény Didát is túlélte.

Nála sokkal színesebb egyéniség volt a számomra fizikailag egyedül létező nagybátyám, Géza. Géza kicsi, köpcös, kopasz ember volt, szép, meleg barna szemmel és fiatalon szép tenorhanggal. Ő is melengetett művészalmokat, vasárnaponként nagy érzéssel énekelt el egy-egy tenoráriát, s tán nem is rosszul; de amikor a forradalom szele kis híján kicsavarta a Szabados család fáját, neki kellett azt megtámasztania, s a művészalmoknak vége lett. Ügyvéd volt, ügyvédként dolgozott élete végéig – vagy majdnem, mert, azt hiszem, előbb kizárták zsidó létére az Ügyvédi Kamarából. S mint frontot járt, szintén szépen dekorált tűzértiszt, ezt nagyon sérelmesnek találta.

Szóval ügyvéd lett, s lényegében átvette a Landler-iroda ügykörét. Ugyanis valamennyi Szabados fiú ügyvédnek tanult, és Landler Jenőnél bojtárkodott. Hogyan kerültek kapcsolatba eredetileg, fogalmam sincs; nem hiszem, hogy családi lett volna ez a kapcsolat. De az első fiú bekerült, s egyik hozta a másikat. Dezső is ott volt, Árpád is. A forradalomban⁸⁶ Gézának tudtommal nem volt része, de néhány hetet vagy hónapot a fehérterror alatt ő is ült (s szerencséje volt, hogy nem lógott): ha jól emlékszem, azért, mert Árpád bátyján próbált valahogy segíteni, vagy legalább neki ruhát, élelmet bejuttatni.

Mindenesetre, amióta én emlékezem rá, mindig jó keresetű ügyvéd volt. Büszkén szerette mondogatni, hogy ő még soha nem fosztotta ki egyetlen ügyfelét sem, csak juttatott nekik: MÁV-specialista volt ugyanis, a munkaadójukkal valamilyen perbe vagy konfliktusba került vasutasokat védte-képviselte. S ezen tulajdonképpen szépen megszédte magát: nyilván a MÁV adta össze a leányfalusi ház és telek árát is.⁸⁷ Egyébként Géza ritka fejlett példánya volt a jó gyakorlati érzékű baleknak: tudott és szeretett pénzt keresni, de ugyanennyire tudott és szeretett bárkinek-bármikor beugrani, hogy a pénzét elszórja. Sose játszott, legfeljebb römit tizedfilléres alapon, de ő volt az első, aki kapu alatt olcsón aranyat vett – s aztán dühöngött, amikor rájött, hogy kiszidolozott trombitaréz; kölcsönzőinek, akik sose adták meg a pénzét, se szeri, se száma; s a nőekkel is gáláns volt. Egyszerre volt zsugori és tékozló: amikor már bevezették a telefont nálunk, akárhányszor följött, mindig lebonyolított egy-két telefont potyán; a barátnőjével képes volt egy presszóban egy kávé megfizetni és úgy üldögélni; de ha például szülei anyagilag szorult helyzetbe kerültek, ő vásárolt mindkét gyereknek télikabátot, ami akkor nem volt kis pénz; egy kávé vett a nőjével, de annak a bátyját a legzavarosabb és legreménytelenebb üzleti ügyeiben is bőkezűen támogatta. (Révész Erzsébet és Révész Marcell – nem is tudok róluk többet. Gyakran láttam őket, különösen Erzsébetet; de sose rokonszenveztem vele.)

Géza íróasztaláról származik az ólomökl, amely az én íróasztalomon papírnyomó: ő az elárvult Landler-asztalról, volt principálisától hozta el, emlékébe. Egyébként Landler a nyomdászoktól kapta. Ha még megvan, oda kell adni a Munkásmozgalmi Múzeumnak.⁸⁸

Géza magával ragadó ember volt. Szellemes, okos, mulatságos; gyerekkorom örök mesélője. S én ittam a szavát, ő meg élvezte előadói sikerét, s kicifrázta, akár első világháborús emlékeiről mesélt, akár az indiánok harcairól, amire az indította, hogy a zsebóráján egy indiánfejű bronz plakett lógott. Családi szállóige lett, hogy akárhányszor megláttam, az első szavam az volt: – És amikor csata van?

De igazán magával ragadó akkor lett, ha peres ügyekről beszélt. Szenvedélyes (és ezért

nyilván kiváló) ügyvéd volt. Az ő előadásában minden tyúkper egyedi volt és érdekes. Azt hiszem, tőle tanultam a legtöbbet az életről a peres történeteinek keresztül – meg az Ügyvédi Hetilapból, ami éveken át legkedvesebb olvasmányom volt. Nyilván a családi gubóban életlégszomjaim támadt, s ezt elégítette ki ez a valóban „élet-közeli” olvasmány, amely az ítélete miatt vagy rendtartásilag érdekes eseteket írt le, nevek nélkül, de meglehetősen részletességgel.

S itt talán nem árt megtorpanni egy pillanatra: mit is jelentett az első világháború? Mit azoknak, aki benne voltak, s mit nekünk, az utána jött generációnak? Apánk, apánk generációja számára az első világháború volt a Nagy Kaland – már legalább annak, aki megérte a végét. Ez volt a Nagy Kaland, aminek a részleteit nem győzték mesélni. Apám ebben is kivétel volt: meggyőződéses pacifista, ő arra volt büszke, hogy amíg a hadseregnél volt (s ebből valamennyit a fronton is), soha a puskáját el nem sütötte; mást talán egész életében nem mesélt erről a korszakáról. Bezzeg Géza: az ő előadásában az egész izgalmas, kalandos, mindig szerencsés kimenetelű tündérváltozat

Szabados Géza „ólomökle”

volt. Igazán sajnálom, hogy konkrétan már egy meséjére sem emlékezem, mert akkor talán tetten tudnám érni, mi volt meséi varázsa. De sajnos nekem nincs olyan memóriám, mint számos emlékezésírónak, akik emberöltőnyi távolságból tudnak párbeszédet – és sokszor hosszú párbeszédet – (re)konstruálni: én erre még a szobából kijőve sem lennék képes, ahol vitatkoztam. Mondom, nekik, akik átéltek és túléltek, életük meghatározó élménye volt: kit forradalmárrá tett, kit eszelős sovínisztává, de mindenkinek beleavatkozott az életébe, és alakította (vagy torzította) a jellemét is. Nekünk viszont, a következő nemzedéknek hamarosan unalmas öregek-szövege lett az első világháború, a futóárok, a Mazuri-tavak és Doberdó, az állóharc és a roham: mindent tudtunk már, s mindent untunk már. S ha Gézáat tovább meséltettem a háborúról, mint az igazi kíváncsiságom diktálta, részben szokásból volt, részben az iránta érzett szeretetből: mintegy ezzel kínáltam meg...

Géza egyébként szintén komplex egyéniség volt. A látható oldala az agglegénységbe csontosodott apró hedonistáé: akinek elfehéredett az orra hegye az izgalomtól, ha vasárnap behozták a húsleveset, aki a kávéházi rituális reggelijét semmiért fel nem áldozta volna, s ha feláldozta, nem sokáig állta: szökött vissza hozzá. Ugyanakkor e mögött egy végtelenül önfeláldozó és családszerető ember húzódott meg: bizonyára más oka is volt, ha nem nőült, de biztosan az is, hogy belejátszott a nagy felelősségérzet: anyjáról s annak nénjéről, meg a saját magányos hűgáról neki kell gondoskodnia.

Ennek a néma, póz nélküli önfeláldozásnak jó példája volt Dida is: igazán nincs olyan emberi vagy isteni törvény, amely az elhalt nővére örökbefogadott (?) gyerekéről való gondoskodást előírta volna neki. És ő mégis, szó nélkül, természetes gesztussal vállalta, s élete végéig teljesítette ezt a vállalt kötelezettséget.

Pedig még azt sem lehetne mondani, hogy ösztönös pedagógus lett volna, s ezért lelte ebben örömet; minden volt, csak az nem, s a külső szemlélőnek, visszanézve, az a benyomása, hogy számára ez inkább teher volt, mint öröm. Ha nem is hangsúlyozta, de mindig érezte Didával, hogy nem a fia (s ettől néha én szenvedtem – talán jobban, mint Dida maga,

akinek pedig szintén nem lehetett ez közömbös, hiszen éppen abban a korban volt, amikor a fiúgyereknek a leginkább kell az apaimágó); azzal is, hogy rendszeresen „fiatalember”-nek szólította. Anyagilag vele is hol nagylelkű volt, hol kicsinyes, rapszodikus, kiszámíthatatlanul; s imádott Didának erkölcsi prédikációkat tartani, kezdve onnan, hogy amikor kamaszkorunkban vastagon kente a lekvárt a kenyérré, megjegyezte: – Csak a tigrisek esznek annyi dzsemet, mint te –, odáig, hogy amikor Dida zsebpénzmelést kért, hosszas erkölcsi példabeszédbe kezdett saját anyagi gondokkal küzdő fiatalságáról, amely abban kulminált, hogy – Én a te korodban, fiatalember, ha pénzt akartam, faszenet csomagoltam, és egy hétig feketét köptem. – Mire Dida szemrebbenés nélkül rávágta: – Igen, de a te apád egy szegény finánc volt, az enyém meg jómódú ügyvéd. – Ami egyfelől villanásnyi képet ad arról, milyen jó és gyors eszű volt Dida, s hogy mennyit érnek az efféle generációk közötti példabeszédek.

Lakásukra kettőre emlékezem. Az egyik a Felsőerdősoron (most, azt hiszem, Szinyei Merse utca) volt, közel a Köröndhöz, a harmadik vagy negyedik emeleten. Nagy lakás lehetett, hiszen Gézáat és Ancin kívül ott lakott nemcsak Dida, de Nagymama és Tanti is. Ebből a lakásból szinte csak az előszobára emlékezem, ahol egy régimódi fehérneműprés⁸⁹ állott, ami már akkor lenyűgözte ilyet korábban sosem látott gyermeki fantáziámat, s egy nagyobb, ebédlőféle szobára, amelynek perzsaszőnyeggel leborított díványán láttam meg először Didát, amint egy idegen-furcsa cserkészruhában keservesen sír: olyan öt éves lehettem, ő akkor jött meg Hollandiából, ahová feltáplálási akcióval került, s több évet töltött: már nem tudott magyarul, minden idegen volt neki, azért sírt olyan keservesen.

A másik lakásra már jobban emlékezem, oda a nagymama halála után költöztek, csak Géza, Anci és Dida. Ez is nagy lakás volt a Podmaniczky utcában,⁹⁰ a Nagykörút sarkán, az első emeleten; igaz, hogy itt már Géza az irodáját is beköltöztette a lakásába, s az is elfoglalt vagy két szobát. Didának persze külön szobája nem volt, az ebédlő díványán hált (ejnye, ez az ebédlődívány... – Légy szerény, fiatalember!), míg Ancinak megvolt a nagy szobája, s Gézáat az

irodán kívül is; ezzel valahogy már akkor sem tudtam kibékülni. Persze a Podmaniczky utca és a Nagykörút sarka a harmincas években még nem is álmodott arról a közlekedési infernóról, amivé mára alakult: nyáron nyugodtan nyitva lehetett hagyni az ablakokat, s ha valamiért náluk aludtam néhány éjszakán át, csak a villamos zaja volt furcsa, de azt is hamar meg lehetett szokni.

Itt egyébként eszembe jut egy Lukács György-*bon mot*, amely négy szemközt hangzott el, tehát nem valószínű, hogy más is ismeri. Egyszer, fent járván nála, valamilyen utcaelkeresztelés miatt morgolódtam. Mire azt felelte: – Nézze, az ilyen dolgoknak nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani. Mindig voltak és mindig lesznek. Például nézze, ott van a Podmaniczky utca, amit átkereszteltek Rudas László utcává. Podmaniczkyról se tudta ötszáz embernél több Pesten, ki volt, Rudasról se tudja. A különbség csak az, hogy aki tudja Rudasról, ki volt, annak rossz véleménye van róla.⁹¹

Visszatérve Gézához: a hangján kívül, azt hiszem, legbüszkébb arra volt, hogy kicsi és keskeny a lába. Bár alacsony ember volt – 165 cm-nél nem lehetett magasabb –, de azt hiszem, a 39-es férfiláb még így is ritka dolog volt. Valószínűleg ennek következtében lett cipőmániás: egyre-másra csináltatta a cipőket. Halálakor vagy két tucatot vitt el az ócskás, mert a családban senkinek nem mentek a lábára – szinte kivétel nélkül vadonatúj cipők.

Most, ahogy írom, jövök rá, hogy a Szabados család ugyan a színes és eleven burjánzás érzését keltette – elsősorban a család már nem látható tagjairól szóló kifogyhatatlan mesék következtében –, de különösebb rokonságról nem nagyon tudok. Anyám valamelyes rokonságot tartott Gárdos Mariskával (az ő húga volt Árpád szerencsétlen felesége), felködlik a gyermeki emlékezet határán Biermann Borcsa, karcosú, magas, barna nő, akivel, akikkel szintén valamilyen rokonságban lehettünk, s egy emlékemben nevenincs rokon, a dombóvári vajgyár igazgatója vagy tulajdonosa, akinél egyszer nyaraltunk anyámmal.⁹² Akkor láttam először belülről gyárat, ma is előttem van a hatalmas fadobok képe, amelyekben észveszejtő sebességgel pörgetik a tejet, s amikor megállítják és kinyitják, a belső padon szép csöndesen és sár-

gán ül a vaj, amelyet aztán automata darabol, csomagol. S ekkor éltem át saját természetem szégyenét: ott is volt egy kisfiú, nálam kisebb is, fiatalabb is, aki azonban jó feudális princenként hozzá volt szokva, hogy játszótársai mindent ráhagynak: próbálta volna csak valamelyik munkás vagy akár művezető gyereke, hogy ellenkezzék az igazgató úr csemetéjével. Én persze ezt nem tudtam, s ellenkeztem; mire jól megvert. Bőgve mentem anyámhoz, aki azt mondta: te vagy a nagyobb és erősebb, ha megtámad, üsd vissza. Nem sokba tellett, újra megruházott. Bőgve mentem anyámhoz: – Pirikém, gyere és mondd meg, mikor kell visszaütni!

De ezek csak epizódok voltak, a fő eposz a három testvér volt, akik huzakodva is végtelesen szerették egymást: tán nem múlt el nap, hogy ne találkoztak, vagy amikortól már telefon volt, hogy ne beszéltek volna. S ennek volt betudható, hogy a háttérbe vonult apámmal kevésbé éreztem szolidaritást, mint a hangosan és határozottan jelenlévő Szabadosékkal: kezdetben úgy is mutatkoztam be: – Nagy-Szabados Péter.

És ez felveti apám és Szabadosék viszonyát is. Amikor én megismertem őket, akkor apám Gézával a legjobb barátságban volt: ugratták egymást, szerették egymást. Apám és Anci sosem tudták megkedvelni egymást; elég hidegen érintkeztek mindig, s ez néha határozott ellenségeskedésben csattant ki. Anyám meséje szerint elég sokáig tartott, amíg a Szabados fiúk befogadták a komédiást: ha túrték is, hogy a húguk színésznővé legyen, azért ennél polgáribb házasságot kívántak neki. Apám viszont, talán éppen ezt az ellenállást leküzdendő, szinte „vőnek állt” Szabadoséknál: számára is csak ez volt a család. Nem lehetetlen, hogy a Börzsei-rokonsággal való mindenfajta kapcsolat megszakítása is ennek volt a következménye. S tulajdonképpen az ő magatartása logikájának is megfelelt, ha én úgy mutatkoztam be: Nagy-Szabados Péter.

IV.

Itt azonban álljunk meg egy pillanatra a sereglistában. Már csak azért is, mert lényegében a seregnek a végére értünk. De még sokkal in-

kább azért, mert ez a családi történet néhány lényeges kérdést is fölvet – lényegeset a magyar társadalom modern fejlődése, lényegeset az azóta eltelt történelem szempontjából.

Az egyik, az apám családja, az egyszerűbb. Végeredményben a [19.] század nyolcvanas éveiben megesett cseléd lehetett légió – megintcsak Bródy: *A dada!*⁹³ – de ezek között egészen rendhagyó Börzsei Juli esete. Igaz, ez a rendhagyó volta lett apám életének szerencséje: ettől tanulhatott, lehetett művész, kerülhetett a művész társadalom élvonalába. De valószínűleg ez a rendhagyó lét lett az izoláltság forrása is: mert nem pázszolt bele a kor adott modelljeibe, lett társtalan.

A másik, a Szabados családé, az érdekesebb is, tanulságosabb is. Végeredményben a kilencgyerek: a magyar történelem dalban (illetve családban) elbeszélve. Kétségtelen, hogy a szülők nagy magyar hazafiak voltak: Dezső, Zádor, Árpád, Géza, Piroska mind erre mutatnak. Amellett hithű aulikusok is: ezt nemcsak a Clotild név⁹⁴ mutatja, hanem az a tény, amire jól emlékezem, hogy nagyanyám éjjeliszekrényén, a Biblia helyén a *Gothai almanach*⁹⁵ egy példánya állott: élete végéig azt olvasgatta esténként, mint egy véget érni nem akaró regényt, pedig az ott összefoglalt regény akkor már régen véget ért.⁹⁶ Hazafiasságukban, ha úgy tetszik, magyar nacionalizmusukban végeredményben tudva-öntudatlanul csak visszafizetni igyekeztek a magyarságnak azt, amit a zsidóság (s valószínűleg az ő családjuk személy szerint is) kapott: a liberális magyar századvég ezeknek a bevándorolt s asszimilálni hajlandó zsidóknak nemcsak helyet és érvényesülési lehetőséget adott, de társadalmi státuszt is.

Lelkesen és mélységesen asszimiláltak – de azért annyira zsidók maradtak, hogy a szívük baloldalt dobogott. Két hősi halott, két öngyilkos, két emigráns: túl tiszta a képlet. Egyébként valamennyien baloldalt álltak – talán még Anci is, mert borjúként követte az idősebbeket és okosabbakat. Személy szerint ebben döntő faktor Landler Jenő nagy személyes hatása lehetett. De szociológiailag legalább ilyen döntő ennek az értelmiségivé lett zsidó fiatalágnak a feltörekvését: az a tudata vagy ösztöne, hogy *igazán* befogadottá csak egy baloldali – ha lehet, szocialista – Magyarországon válhatnak.

Egyébként ezt a hitüket az utána következő Horthy-korszak a visszajáról ezer százalékosan igazolta.

A századeleji baloldali fellendülésben ennek a zsidó nemzedéknek rendkívüli, ha ugyan nem döntő a szerepe. (Ebből származott Ady sok vívódása is, amit igyekszünk most elsminkelni: nem szerette a nyomorult zsidókat, hogy is szerette volna; de mert többek között politikai zseni is volt, tudta, hogy együtt kell mennie velük, ha valamire akar jutni a politikában.) Mint ahogy igen nagy a szerepe az irodalmi fellendülésben is: nem is annyira az írókkal, akiket adott – bár az sem csekélység –, hanem azzal, hogy közönséget adott az új íróknak: hordozó közeget. Viszont ennek a harsány, öntelt és mohó fiatal zsidó értelmiségnek kis lépést kellett tennie ahhoz, hogy arra a meggyőződésre jussanak: ők hivatottak ennek a tunya és elmaradott, műveletlen, vadászó és ferbliző országnak a vezetésére. S azt hiszem, legalábbis legbenszűjünkben, a legtöbben el is jutottak ideig. Ki ritkán mondták: ha alaposan elolvasod a Hatvany Lajoshoz zsidó íróbarátai által írott leveleket, azokban nem is kevés nyomára akadhatasz ennek a meggyőződésnek.⁹⁷ De ha ilyen filológiailag bizonyított nyoma nem lenne is: az ellenbizonyíték, az antiszemitizmus megszületése a századvégen s politikai erőként való jelentkezése önmagában is ezt igazolná.

Mindennek kettős következménye lett. A zsidókra nézve végzetes: bár származástudatuk nem szűnt meg, de identitástudatuk igen: akartan, szenvedélyesen és kizárólagosan magyarok voltak, mert azok akartak lenni. S amikor '19 után, majd fokozottan '38 után a magyarság közölte velük törvényhozói úton, hogy ebből nem kér, teljes lett a talajvesztettségük és kétségbeesésük: már nem volt más identitásuk, mint amitől most megfosztották őket.

Ezért volt a magyar zsidóság sorsa tragikusabb, mint a többi európai zsidóságé. A lengyel, az orosz, de még a német zsidóság is jobban őrizte a zsidó identitását, szinte azt lehetne mondani, „népiségét”: ha üldözték és irtották, kis- vagy nagyipari módszerekkel, szenvedett tőle és lázadt ellene, de megőrizve saját azonosságát, nem került lényeges tudatzavarba.

A magyarságra nézve sem kevésbé végzetes. Ugyanis egyfelől az uralkodó osztályok osztály-

ösztone horgadt föl az ilyen mértékű zsidó „aszsimiláció” ellen („megharapják a kenyeret adó kezét”), másfelől éppen a zsidóságnak még meglévő – s a beáramló újabb hullámok által fenntartott – mássága könnyű agitációs talajt adott az uralkodó osztályok által szított legalpáribb antiszemitizmusnak a széles néprétegekben – elsősorban a parasztságban, de nem kevésbé a munkásságban is.

Mindennek az lett a következménye, hogy amikor a harmincas évek újra napirendre tűzik a zsidó lét–nemlét kérdését, kétféle választ adnak a zsidó fiatalok. Talán a kétféle választ leginkább a két akkori jóbarát: Radnóti Miklós és Aczél György képviseli. Radnóti – már csak mestersége miatt is – görcsösen ragaszkodik a magyarságához akkor is, amikor úgy érzi: a magyarság nem kér belőle. Ennek legszebb dokumentuma Komlós Aladárhoz intézett levele, aki valamilyen zsidó antológiába kért tőle írást.⁹⁸ a másik Appel Gyuri,⁹⁹ aki alig eszmél, belép a cionista kommunista ifjúsági csoportba: onnan halad aztán lépésről lépésre tovább, ahogy a történelem viszi vagy engedi.

Az első magatartásnak jó példája volt Géza bátyám is: háborús sebesült, volt tüzerfőhadnagy, soha nem értette meg – egyszerűen nem értette meg – azt, ami vele és körülötte történik, pedig távolról sem volt buta vagy műveletlen ember. Emlékezem, a harmincas évek vége felé egyik legjobb barátjával, az írogató ügyvéddel, Kadosa Marcellal¹⁰⁰ együtt hoztak össze egy tanulmányt, amely aztán Kadosa neve alatt jelent meg Az Újság hasábjain arról, hogy a zsidóság a magyarság integráns részét képezi még a honfoglalás előttről: a kabarok törzse Árpáddal együtt jött be Vereckénél.¹⁰¹ (Ezt elevenítette fel élete végén Koestler *The Thirteenth Tribe* című könyvében – nagy közönségsikerrel.¹⁰²) Gézának egyébként élete nagy szerencséje volt (*si j'ose dire...*¹⁰³), hogy még '43-ban elvitte a tüdőrák: neki már az is borzalom volt, amit addig átélt.¹⁰⁴ Ezek a magatartásformák, görcsök és sebek tovább éltek, tovább élnek, és valószínűleg még jó ideig hatni is fognak a magyar társadalomban – adja isten, hogy egyre csökkenő amplitudóval. De nem számolni velük örültség és életveszély.

V.

Most elkövetkezett az ideje annak, hogy a reflektorok diadalmi táncba kezdjenek, peregjen a dob, megszólaljanak a fanfárok meg a harsnák: megérkezett a történet egyetlen igazán fontos alakja, akitől s aki miatt van az egész: megszületett Péterke. De bár az esemény fontossága a fennköltég érzetével tölti meg kebleinket, a fanfárral várjunk egy darabig.

Legalábbis addig, amíg a szülőkről is szólni tudunk valamit. Mert ha a két család a maga tipikus voltában egyben különös is volt, ugyanezt elmondhatjuk a szülőkről is. A születendő jövevénynek, aki egyelőre csak megmozdult az anya hasában, nem mindegy, hogy kik a nemzői, kik lesznek az első emberi környezete. Már az, hogy mindkét szüleje színész, meghatározó jelentőségű.

Először is, mert szociálisan különös állatfaj a színész. Nem olyan művész, mint a többi, ha magát olyannak tartja is. Apám gyakran mondogatta: – Nekem vigyáznom kell az alakomra, mert a testemből élek. – Ez, ha furcsa is, nagy mértékben igaz. A színész a testéből, az idegeiből, a kedélyéből él, ezek segítségével érvényesül, ha sikerül; sem a jellemének, sem az intellektualitásának, sem a szakmai tanulmányainak nincs döntő jelentőségük – míg ezek a többi művészeti ágakban így vagy úgy, de döntő szerepet játszanak. Ezt a bizonyos „testből élő” tu-

Nagy Péter (1921)

datot erősíti a tradíció is: a színi világ mindig szorosán kötődött a prostitúció világához. Mára ez jobban elhomályosult, bár meg nem szűnt egészen; viszont még a századfordulón – ha a kornak megfelelő álszent formában is – bőven tenyészett. „Színinövendék” akkor társadalmilag nem volt más, mint ma a „fotomodell”; s például egy vidéki színházhoz elszerződő új színésznőnek teljes ruhatára kellett hogy legyen: nagyestélyi, kisestélyi, délutáni, délelőtti és otthoni ruhák, megfelelő hozzávalókkal. Hogy ezt – mondjuk – egy pesti házmesterlány a pályája kezdetén miből és hogyan állítja elő, senkit nem érdekelt: sem a vidéki igazgatót, sem a kibocsátó iskolát. Az iskola csak a Madame-ról gondoskodott, aki órák, próbák alatt az utolsó padban ült, s arra vigyázott, hogy a kisasszonyok és a fiatalurak az illem tágra szabott határait feltűnően át ne hágják.

Tehát a készülő gyermek egy színészcsaládba készül: különös állapot. Ő még persze ezt nem érzi, sőt sokáig fel sem fogja; elég későn kezd el ezen gondolkozni.

Apám daliás termetű, markáns arcú, kifejezetten szép ember volt, göndör szőke fürtökkel, átható pillantású, kékesszürke szemmel. Született hősszerelmes: az is lett, ahogy kikerült az Akadémiáról s elszerződött a Kolozsvári Nemzeti Színházhoz, ami magában is kisebb főnyeremény, hiszen ez volt a „second best” színház az országban, amely különösen Janovics Jenő¹⁰⁵ vezetése alatt fénykorát élte. Apám legnagyobb színészi kvalitása – fizikai adottságain kívül – a szép orgánuma és gyönyörű, tiszta, kulturált beszéde volt. Ez a beszéd teljesen az övé volt, senkitől se kapta: hamar tudatosan ráállt először saját beszédje művelésére, majd általában a beszédkultúra problémájára, s a tőle természetes komolysággal, elmélyültséggel foglalkozott vele egy életen át.

Azt mondom: a tőle természetes komolysággal és elmélyültséggel. Nem éppen színészi tulajdonságok. A színész fogalmához inkább a bohémséget kötjük, a jópofaságot és jópajtáságot, a hecceket és az ivászatokat. Lehet, sőt majdnem bizonyos, hogy apám életének ilyen korszaka is volt: a kolozsvári fiatalságban nem kevés kutyázkodás zajlott. Ő erről nem beszélt; de azért valami az évek folyamán kiszivárgott. Az például, hogy fiatalon nagy kártyás volt, és

komoly összegeket veszített. Míg – fiatal házas – egy elkártyázott éjszaka után hazajött, megállt a mosdótükör előtt sápadtan, frakkosan, és két rettentő nagy pofont kent le magának, egyben megesküdvé, hogy többet bakkasztalhoz le nem ül.

Az esküjét tartotta is: soha nem láttam vagy hallottam, hogy valamiféle szerencsejátékba bocsátkozott volna. Rőmizni nem szeretett, nem is nagyon játszott, pedig az én kisgyermekkoromban az volt talán a legnépszerűbb polgári kártyajáték; viszont nagyon szeretett kaszinózni, anyámmal minden étkezés után több partit lejátszottak; később szívesen bridzsezett, de soha nem pénzben.

Vagy az a kedves szava, amelyet már egyetemista koromban mondott volt. Valami családi ünnep volt, a vacsora pezsgővel fejeződött be, apám bontotta a palackot, s úgy nyitotta ki, hogy még csak nem is szusszant. Elismerésemet fejeztem ki ezért a művészetért, mert azt már én is tudtam, hogy parvenü dolog pukkantani a pezsgővel, úriember hangtalanul nyitja, s mennél úribb az ember, annál hangtalanabban. Mire ő: – Ezt fiatalon megtanultam, fiam, de sokba is került nekem.

Apám is, anyám is tanítóképző után kerültek a Színiakadémiára. Szóval prepák¹⁰⁶ voltak az akkori szóhasználat szerint: [ez volt] a felfelé törekvő alsó osztályok egyetlen valódi rendelkezésre álló iskolája. Lánynak meg szinte az egyetlen iskola, amivel „tanult ember”, diplomás lehetett, önálló kereső életet kezdhett. Az, hogy a zsinórmester és a páholynitogató nő fia prepa volt (nyurga, hosszúnyakú fiú volt, iskolatársai csak „nyakorján”-nak becézték), természetes, magától értetődő. Hogy színinövendék lett? A szülők felől szintén érthető: ez volt a társadalom csúcса a szemükben. De ő hogy volt, hogy lehetett ezzel? Nem tudom. Nem tudom, mennyire volt saját ambíciója, s mennyire csak belénevelt; erős a gyanúm, hogy inkább az utóbbi. Erre mutat tudós, vagy tudóskodó hajlama is: többet láttam íróasztalánál, könyvek, szótárak fölé hajolva, mint a színpadon; van olyan gyanúm is, hogy ebben meg a tanításban több kielégülését lelte, mint a színpadi sikerekben.

Ennek talán az is oka volt, hogy a „nagy siker” Kolozsvár után elpártolt tőle: ott minden

vezető fiatal szerepet a *Románc*¹⁰⁷ hőseitől Ádámig ő játszott, de miután a háború végével Ivánfi¹⁰⁸ felhozta Pestre, a nagy szerep egyre ritkább lett, s egyre gyakoribb volt a másod-, harmadvonal. Talán ezt kompenzálta a tudós hajlam, mely a légzőszervek tanulmányozása végett az anatómiai intézetbe¹⁰⁹ vitte, mely a szép és célszerűen gyűjtött könyvtárát létrehozta, s amelynek következtében ő lett a színészjognak szinte nemzetközi méretekben művelt tudósa, a színházi alkotmányok ismerője. Egyébként rajta ismertem meg az autodidakta áldását és átkát. Természetesen autodidakta volt: sem a tanítóképző, sem a Színiakadémia nem készítették föl arra, hogy módszeresen olvasson, kutasson, gyűjtsön. Ennek következtében a kis eredmény is rettentő erőfeszítésébe került, mert mindig mindent előlről kellett kezdenie: nem volt a kezében metodika. Amellett így sokszor fölfedezte azt, amit előtte már jóval fölfedeztek, s aztán kellett görcsös keservek között továbblépnie. S ha legalább a könnyű írás áldását örökölte volna természetes apjától! De nem: nehezen és görcsösen írt, jobban adott elő, mint írt; jobban is szeretett előadni. Talán ezért is volt olyan jó tanár, hogy félévszázad távolából is szeretettel emlékeznek rá a tanítványai.

Én nem emlékszem rá, hogy ő egyetlen tanárára is melegen emlékezett volna. Egyetlen színész volt, akit istenített, akit mesterségbeli és emberi utolérhetetlen példaképének tartott: Pethes Imre. Sajnálatos, hogy az életen át tervezett könyvét Pethesről sosem tudta megírni: a hagyatékában csak a bevezetése maradt meg. (Hagyatékának minden iratanyaga a Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti Osztályán van letéve: ez is ott van.¹¹⁰)

Hogy milyen színész volt? Bizonyára nem én vagyok hivatott e fölött ítélni – de vajon ki hivatott ma még rá? Számomra mindig szorongás volt és félelem őt színpadon látni – mindig attól rettegettem, hogy nem fog tetszeni. Néha ez be is következett. S ez borzasztó érzés volt: bármilyen éles bírāja, sőt megvetője lehettem kamaszos lázongásaimban, de a világ előtt csak nagynak és nagyszerűnek akartam látni. Szerencsére nem mindenki nézte őt olyan féltő szigorral, mint én. Azt hiszem, színészi voltának egyik nagy gátja az esze és tudatossága volt: minden hanghordozása, mozdulata hosszas té-

pelődés és mérlegelés eredménye, s ennek következtében az alakításaiban volt valami hidegség, távolságtartás. Sodró lendületűnek – tehát magával ragadónak – sohasem láttam. Mikor megsimerkedett vele – jóval azelőtt, hogy hivatalos doktrínává emelkedett volna nálunk, még német és francia könyvekből –, a Sztanyiszlavszkij-módszerbe úgy talált bele, mint rég látott otthonába: ösztönösen mindig errefelé kereste az utat. Nem ő tehetett róla, hogy ez is csak konfliktusok és csalódások forrása lett a számára: akik '45 után a Sztanyiszlavszkij-módszer hivatalos portálóivá lettek, azok arról ha hírből hallottak, de nem ismerték; ő tudta, miről van szó, néhányszor élesen vitatkozott is; egy okkal több volt, hogy félretolják a vén kötözködőt.

Anyámnál ugyanezek a kérdések egészen másképpen vetődtek fel. Hivatásérzet vagy sem – fel sem merült: ő kislány kora óta tudta, hogy színésznő akar lenni. S ha Nagy Ferencéknek a társadalmi lét csúcsa volt a színészet, Szabadoséknak a lányuk színésznővendéksége súlyos válság volt: kurva lett a legkisebb, a legkedvesebb. Anyám, szegény, persze nem lett kurva – néha azt kívánom neki, bár lett volna inkább az, mint amennyire képes volt. Sőt: feminizmustól, szocializmustól korán meglegyintve, a családi ellenállástól tüzelve, a maga példáján akarta bebizonyítani: lehet valaki dolgozó nő mint színésznő, lehet tisztességes és színész. Ezt sikerült is neki bebizonyítania – nem kis mértékben a karrierje árán. Mert mindvégig magán érezte a kilenc testvér bíráló, vizsgáló tekintetét, mert nem kerülhetett olyan helyzetbe, hogy Nyanyika előtt szégyellnie kelljen magát.

Anyám közepes, de sudár termetű, karcsú, hullámos barna hajú nő volt, gyönyörű barna szemekkel. Amikor a pályáját kezdte, egyáltalán nem a kor nőideálja: természetben is egy generációval a saját kora előtt járt. Széles vállú, keskeny csípőjű, kisportolt alakja szürke verébknek tetszhetett a bögyös örvösgalambok között.

Mondom, hivatástudata nem volt egy pillanatra sem kétséges – sem előtte, sem senki előtt, aki valaha is színpadon látta. Mindenki a kor nagy tragikáját várta benne. Ő maga is: egyetlen színészi példaképe volt, Jászai Mari, akit ő már csak „Mari bácsi” korából ismert, de mint a színészet megtestesült géniuszát istenített. A színiakadémia után ő is Kolozsvárra került,

s nagyszerű szerepekben nagyszerű sikereket aratott. Az egyik ilyen volt a már említett *Román*, amelyben együtt játszottak Adorjánnal, s egymásba szerelmesedtek; a másik, lehangzatosabb és évtizedeken át – nem őáltala, hanem mindenki által, aki valaha látta – a legtöbbet emlegetett, Strindberg *Júlia kisasszonya* volt.¹¹¹ Mindenki tőle várta, hogy a modern tragikus hősnőket – Strindberg, Ibsen, Csehov nőalakjait – meg fogja teremteni. Ő is erre vágyott egy életen át, de beleszólt a politika.

Gondolom, az előbb mondottakból világos, hogy egy Szabados lánynak egyetlen útja lehetett: a baloldal. Imádott bátyjai mind ott álltak, a bátyak, akik anyagilag támogatták, tanulását, pályakezdését lehetővé tették, s ezáltal megakadályozták, hogy neki is a színinövendékek kijelölt útjára kelljen lépnie. Már a hála is erre vitte volna; de nem volt szüksége sem testvéri szeretetre, sem hálára ahhoz, hogy baloldalon találja magát. Természetes volt; máshol nem is lehetett. '19-ben talán kommunista nem volt, de nem lehetett tőle messze; mindenesetre militáns feminista volt, és valami szerepe lehetett a szocialista nőmozgalomban is. Apám is lelkesedett a szocializmusért, de inkább csak az elvont igazság oldaláról; anyám élte a szocializmust, mint éltető levegőjét.

Ha jól emlékezem, a románok elől menekülve jöttek föl Kolozsvárról Budapestre, eleinte vagonlakásban laktak, mint a többi menekültek, majd egy társbérletet kaptak az Andrássy út valamelyik főúri házában. Személy szerint bajuk nem lett: se letartóztatás, se meghurcolás. Színháztörténeti kutatgatásaim között néhányszor találkoztam ebben a korszakban apám nevével a jobboldali lapokban, mint akit ki kell vetni a Nemzetiből – de Ambrus,¹¹² majd Hevesi¹¹³ megvédték. Anyám nevével így nem találkoztam soha: nem hiszem, hogy valaha kipelengézték volna. Csak megritkult a levegő körülötte, és természetesen szerződésről szó sem lehetett – groteszk módon az ominózus Szabados név miatt, de nem Árpád okán, hanem a volt népbiztos, Szabados Sándor¹¹⁴ miatt, akihez semmiféle családi köze nem volt.

Szerződésről szó se lehetett? Talán '19–20-ban ez igaz. De később? Itt következik az, amire az előbb céloztam: bár lett volna egy kicsit kurva. Mert akkor megnyitja maga előtt

a kaput, fellép az első lépcsőre; nem kétlem, hogy a tehetsége tovább vitte volna. De erre képtelen volt; ha apám becsület-smokk¹¹⁵ volt (mint ahogy az volt: ezt nagyon jól megírta róla Csathó a régi Nemzetiről szóló emlékezéseiben¹¹⁶), ő sem kevésbé. Ami a szívében, az a száján; s aki nincs a szívében, az nem lehet az ágyában sem. Így kiesett a „fősodorból”: még a huszas évek elején, Janovits hívására visszament egy-két szezónra Kolozsvárra, engem is magával vitt, de aztán ott sem találta a helyét, visszatért Pestre. (Hogy emögött egy komoly házassági válság is meghúzódott-e? Ki tudja; én sose kérdeztem, nekem sose mondták.) S a színházi világ kegyetlen világ: aki nincs a rivaldafényben, annak még a nyomát is elfújja a szél. Erről gondoskodnak a rivális kolléganők is.

Szóval a forradalmi viszonyok múltán egy megtépzott tollú és reményű házaspár költözik át az Andrássy úti lakásba, hogy készüljön gyermeküket bevárják. A gyereket lánynak akarta anyám: Júliának nevezett volna, ha sikerül lánynak lennem, a mindig vágyott, soha el nem játszott *Rómeó és Júlia* okán, meg a *Júlia kisasszony* emlékére. S talán ekkor még nem volt olyan rossz a viszony az anyósával, hogy ettől a névadástól visszatartotta volna. De nem Juli-ka jött, hanem Péter; s mint a többi friss szülők, ők ennek is örültek, hamarosan nem is emlékeztek rá, hogy valaha mást kívántak volna.

Magam természetesen nem éltem át, csak olvasmányokból, mesékből ismerem: de szörnyű volt ennek a kornak az atmoszférája. Talán még az *Édes Anna* adja leginkább vissza a „győztesek” oldaláról. Mi meg a vesztesek oldalán voltunk, mindenféle szempontból. Nyomott, nyomasztó, riadt, riasztó világ; nem tudom, nem volt-e egy kis megkönnyebbülés a szüleim számára, hogy a nagy lakás többi szobáját, amelyből ők egy szobát kaptak, egy francia missziós tiszt lakta a feleségével. Valami biztonságot adhatott. Mindenesetre anyám inkább jóízűen emlékezett rájuk, de sose felejtette el elmesélni, hogy egyszer a férfira rányitotta az ajtót a fürdőszobában – azok is fiatal emberek voltak –, az felhajtott ing-mandzsettával az arcát és kezét mosta reggeli tisztálkodás címén. Anyámnak ennél persze több se kellett: ő, aki tisztaság-mániás volt, és mindennap fürdött, ha csak tehetett; ő aki mindennapi fürdője miatt nem ta-

lált eleinte albérletet Kolozsvárott, mert ahol ezt az igényét kimondta, ott már tessékelték is ki: nem lehet tisztességes az a nő, aki minden nap fürdeni akar. (Jellemző, hogy csak egy zsidó családnál talált az igénye megértésre: Róthéknál, akikkel az albérletből egy életre szóló barátság alakult ki. De erről majd később, ha sor kerülhet rá.)

Erről az Andrassy úti lakásról nekem nem maradt emlékem. Nem is tudom, mennyi ideig laktunk ott: tán első két-három évemben. Amióta eszmélni tudtam, az Arany János utcai lakásra emlékeztem: ott éltünk közel gimnazista koromig.

Milyen volt a családi légkör? Ha beszélgetnénk, erre a kérdésre visszakérdeznék: – Mikor? – Mert nyilván változott. De ezeket a változásokat csak egy regényben lehetne leírni, melynek hősei a szüleim lennének; s nem erre készültem. Nem kétséges, hogy nagy szerelem volt mindkét részről, ami a házasságot megelőzte, s az első éveiket belobogta, s az utána következő évtizedeket is átvilágította. Mindkettejüknek nagy külső ellenállást kellett legyőzniük – respektív családjaik részéről –, hogy összeházasodhassanak. S mindketten színészek lévén, az érzést élték is, játszották is, s a játékot át is élték: ez adott folyamatos lobogást a családi életnek. Boldogság is, kétségbeesés is más hőfokon zajlott nálunk, mint egy polgári családban; hiszen nemcsak részesek voltak egy eseményben, hanem hangszerüket is próbálgatták az élet adta lehetőségek között.

Kétségtelenül nagyon szerették egymást; de mint a legtöbb szerelem s szinte minden házasság [esetében], a mélyáramban rengeteg feszültség volt. Először is, azt hiszem, apám is tudta, hogy anyám a nagyobb művész kettejük közül. S ezt egy művész nehezen viseli el, még nehezebben egy férfi egy nőtől, legnehezebben férj a feleségétől. Valószínű, hogy ez is fordította a tanulmányok felé: olyan síkon akart ráverni Pirire, ahová az nem tudta őt követni, viszont amelyet feltétlenül tisztelt. (Mint mondtam, anyám nem volt módszeresen művelt-tanult nő, de rengeteget olvasott és jól; a tehetséges emberek ösztönös rátalálásával sokszor sokkal mélyebbre látott egy könyvbe-problémába, mint apám, akit a spekulatív hajlama nem egyszer fantazmagóriákba sodort.)

Amellett ne zárjuk ki azt sem, hiszen Freud után vagyunk a történelemben, hogy tudat alatt apám is belesegített abba, hogy anyám ne találjon vissza a színpadra: kényelmesebb volt eltartani és sajnálni, mint irigynek és féltékenynek lenni. Mert apám igen féltékeny természet volt; okkal-ok nélkül gyanakodott (azt hiszem, szinte mindig ok nélkül; talán egy kedvesebb mosoly, egy melegebb tekintet, egy hangrezdülés váltotta ki), s akkor bekövetkezett a nagyjelenség: ritkán az ordítás, gyakrabban a néma dülös-fülés, akár napokig is.

De ezek mind csak visszatekintő emlékezések, s talán a későbbi emlékek visszavetítései. A gyerek csak éli a maga világát, nem okoskodik rajta. Mindenesetre a család centruma számomra (s bizonyosan nem csak az én számomra) Piri volt. Ő volt otthon, ő volt velem, ő vitt el a játszótérre, ő gondoskodott ételről-ruháról. Apám a háttérben, eléggé színtelenül létezett kisgyermekkoromban. Ebben bizonyosan benne volt a maga akarata, vagy inkább képtelensége arra, hogy kisgyerekekhez közeledjek; de benne az is, hogy anyám még a maga bosszúját azzal állta meg, hogy a gyereket (majd gyerekeit) kisajátította magának: velük alkotott egységet.

Ebbe belejátszhatott az is, hogy apám a kora férfielejét élte: keveset otthon. Igaz, hogy a két szobából az egyik már akkor is az övé volt, s a másikon voltunk mi, anya és gyerekek, de az Arany János utcában nem, vagy alig emlékezem rá, hogy otthon lett volna; később annál inkább. Színház, főiskola, kávéház – s ne zárjuk ki a lehetőséget: futó vagy tartósabb nőügyek – tarthatták távol az otthontól, amelyről példásan igyekezett gondoskodni, de amelyben nem érezte talán egészen jól magát. Valószínűleg küzdött benne még a két modell: bohém vagy polgár? A bohém volt az, aki a Fészek Klubba járt elég rendszeresen előadás után, aki a Fehér Holló társaság tagja lett, és velük is találkozókra, évi rendszeres hajókirándulásokra járt¹¹⁷ (egy ilyenre engem is elvitt, 14-15 éves lehettem, a „Leányfalu” hajón mentünk, amelynek csodálatos fehér pofaszakállú, Lázár nevű kapitánya már maga is élmény volt, s aztán a sok nyüzsgő mindenféle művész, színész, operaénekes, főstő, s közöttük a fő tréfamester, a kifogyhatatlan kedélyű, mindenkit magával sodró Petschauer Attila¹¹⁸).

Végül persze a polgár győzött, s az időben ez az oldala csak megerősödött. A tanár legyőzte a komédiást. De a bohém nosztalgiája mindig élt a hamu alatt, s néha egy-egy mulatós éjszakában, nagy berúgásban robbant ki, amit aztán másnap a polgár nem győzött szégyenleni és jóvá tenni. Pedig nem volt igaz: a bohémet szerettük benne, s nem a szigorú polgárt. Azt hiszem, Piri is a bohém Dórit szerette igazán, s nem a pápaszemét villogtató „tanár urat”; de ha az első kedélyt adott is neki mindörökre, egyre inkább a második lett az uralkodó formája az egyéniségnek.

Már említettem az Arany János utcai lakást. Ha most otthon lennék,¹¹⁹ leszaladnék a házat, házszámot megkeresni: klinkerfedésű, nagy bérház az Akadémia utcától nem messze, fölfelé menve a jobb oldalon. Lakásunk a 4. emeleten volt, a „gangon”. Vagyis az bizony szegény lakás volt, utcai ablak nélkül. Két szoba, előszoba, konyha; úgy tűnik, volt, vagy a legtöbbször volt cselédünk, aki a konyhában aludt, kinyitható vaságyon. A két szoba közül a belső, a kisebb apámé, ahol studiózott, szerepet tanult, elvonult; a középső, a nagyobbik a miénk anyámmal.

A kisgyerek számára az igazi élettér a gang volt. Ott találkoztam a többi gyerekekkel a házból-emeletről, ott társalogtam a felnőttekkel, onnan figyeltem az udvar életét. Az udvar élete! Ez valami egészen különös dolog volt, gondolom, akkor egyáltalán semmi különös nem volt benne, csak most így visszagondolva. Hogy eltűnt az az élet, amelynek a gyerek számára a fókusza az udvar és a gang volt!

Az udvaron mindig történt valami. Főleg az árusok jötek: – Kepor, kepoor! – kiáltották a mosogatáshoz akkor még nélkülözhetetlen kőport áruló svábok; és jött az üveges a maga kiáltásával és az üst-, fazékfoltozó a maga nótájával. S aztán a különböző mutatványosok: a kintornás, aki elég rendszeresen, tán kétszer is hetente megjelent az udvaron, hogy cselédek és nagyságák örömére kurblizza kocsi-ládáját, s begyűjtse a papírba csavart, a gangról ledobott krajcárokat, mert amint a kintorna megszólalt, a ház apraja-nagyja kitódult a gangra, részesedni a művészetben. Vagy a még nagyobb ünnep a ritkán megjelenő kard-, és főleg a tűznyelő, akinek torkából a láng a negyedik emeletig lő-

vellt fel, rémületemre. A lakások, ajtók nyitva voltak, bejártunk egymáshoz akadály nélkül; úgy emlékszem, hogy a feljövő házaló (– Használt ruhát, inget, cipőt, mindent veszek!) vagy drótostót is csak úgy benyitott, megkérdezni: nincs-e valami eladni- vagy javítanivaló. Ma, amikor senki nem győz elég lakatot rakatni az ajtajaira, s eléggé rettegni a feltűnő idegentől, szinte elképzelhetetlen – majdnem visszaidézhetetlen – az a családiasság, amelyben a házlakói s a külső világ élt.

Amíg az Arany János utcában laktunk, mint ha még anyám is aktívabb lett volna a saját pályáján. Gyakran járt el estelente ő is, magam, majd András megszületése után mindketten hozzá voltunk szokva, hogy egyedül maradunk éjszakára, lefektetnek (talán még anyám, de lehet, hogy már a cseléd), s utána magunk vagyunk. Tudtommal, emlékezetem szerint sosem féltem ettől a magánytól. (Ami nem jelenti azt, hogy ne lettek volna gyermeki szorongásaim.) Sőt nem csak estelente járt el: voltak turnéi. Egyre élénken emlékezem, mert akkor hosszabb időre, tán két vagy három hétre is távol volt, s ez egy gyereknek az örökkévalóság, különösen az anyja hiányában: amikor Markovits Rodionnak olyan óriási könyvsikere lett a *Szibériai garnizonnal*,¹²⁰ vele járt vidékre előadókörútra, Markovits előadott, anyám a könyvből mondott részleteket. Magára Markovitsra is „emlékszem – nem emlékszem”: emlékszem, hogy ott volt nálunk a lakásban, valószínűleg sötét hajú, sötét bőrű ember lehetett, mert gyer-

Markovits Rodion

meki fényképlemezemen egy mozgó fekete folt ez az ember.

Velünk egy gangon volt Róna néni. Érdekes, hogy emlékszem rá, hogy Csemőn volt nagybérletük, abból éltek; hogy nagyon szerettem, mert nagyon kedves volt hozzám – de képemlékem róla nem maradt. Szüleimmel is igen jóban voltak; ha visszagondolok rá, mindig töröm a fejemet, miért nem hívtak meg bennünket soha nyáron Csemőre – aminek a neve ugyan elég illetlen hangzású, de tán kedves nagyalföldi hely volt. – És volt ezen a gangon egy kislány, aki gyermeki fantáziámat igen lekötötte: sokat játszottunk együtt, első szexuális experimentumaim is vele függenek össze. No persze a kor (két értelemben is) ártatlan síkján: a papás-mamásból egyszer csak átváltottunk doktorosba, kölcsönös felfedezések érdekében.

Tán tízéves koromig laktunk az Arany János utcában, mindenestre elemibe mindvégig innen jártam; úgy emlékezem, első vagy második gimnazista koromban költöztünk a Garay utcába. A lakás a Garay és a Rottenbiller utca sarkán lévő bérház első emeletén volt. Ennek minden előnyével és hátrányával. Az előnyök közé tartozott, hogy a lakás sokkal nagyobb volt, legalábbis tágasabb, mint az előző; a hajdani háztulajdonos lakása volt ez, immár két szobával az utcára, s eggyel a gangra. Ez utóbbi volt az apám szobája, hatalmas, figurás Zsolnay-kályhával, s benne a könyvek, apám íróasztala, a falon, a háta mögött a kereszt, egy szőnyeggel letakart dívány, itt aludt apám, néhány szék vagy fotel – és állandó, örökös homály vagy sötétség. Ezt még a márvány-utánzó tányérokka a fényt fölfelé vezető bronz csillár se nagyon tudta eloszlatni. Itt már bizonyosan tudom, hogy mindig volt cselédünk, s neki cselédszobája; anyámnak s a gyerekeknek is külön szobájuk, ha az anyámén keresztül lehetett is csak bejutni a miénkbe. Ezek néztek az utcára; de mert lent voltunk eléggé, az utcáról minden szó tisztán behallatszott, s ezért anyám legtöbbször nyáron is csukva tartotta az ablakokat, mert a részeg kocsisok és kurvák, akik az utca esti faunáját adták, nem éppen növendék gyermekek füle számára ajánlott módon társalogtak. És itt már kutyánk is volt, az első Muki nevű farkaskutyánk, amelynek a gondja az

enyém volt: nekem kellett őt iskola előtt és este megsétáltatnom. Ezt nagyon szerettem: már akkor csak úgy szerettem sétálni, ha célom volt vele; cél nélkül untam lemenni az utcára.

Miért, miért nem, pontosan nem tudom, de 1-2 évi Garay utcai lakás után innen elköltöztünk a Hajós utcába. Valószínűleg az utca ocsmány zaja volt a fő mozgató, ami elindította anyámat újabb lakáskeresésre. Itt aztán meg is állapotunk: amíg a gyerekek felnőttek, saját családot alapítottak, s amíg anyámék házassága jóvátehetetlenül el nem romlott, itt laktunk.

Természetesen a Hajós utcai lakás él a legelenebben az emlékezetemben. Hajós utca 1.: a bőrs Mauthner cég háza volt, az első emeleten irodahelyiségek, a többi bérbe adva. Mi itt is a negyediken laktunk; s otlakásunk javarészen nem volt lift a házban. Ez akkor senki számára nem jelentett problémát. A lakás a gangról nyílt, de már csak a konyha, a cselédszoba és még egy kis szoba nyílt a gangra; a lakás három fő szobája, amelyben laktunk, már utcai volt. A keskeny, folyosószerű előszobából balra a konyha, jobbra az említett rakodóhelynek használt kisszoba nyílt; szemben anyám szobája, amelyből jobbra a nagyobbik apámé (ez közlekedett a kisszobával is), balra a kisebbik, a gyerekeké, amelyből a fürdőszoba, s abból a cselédszoba nyílt, mely a konyha mellett volt természetesen, s még a spájz is ebbe torkollott.

Itt már nekem is volt könyvespolcom és íróasztalom; anyám szobájában egy zöld huzatú biedermeier garnitúra s egy dívány, amin aludt, meg az ebédlőasztal a székekkel; itt is ez volt a családi élet középpontja. Apám szobája megint reprezentáció és oroszlanbarlang keveréke: két falon könyvespolc, egy barokk stílbútor diplomataasztal, mögötte fekete kereszt a fehér falon; szőnyeg a padlón, s annyi tér, hogy amikortól naponta kellett tornásznom, azt itt végezhettem. Szép, világos, csendes lakás volt ez, s nagyszerűen feküdt: a ház a Hajós utca és a Paulay Ede utca sarkán, a mi ablakaink az utóbbira néztek, amely akkor még teljesen csendes utca volt, s ha lett volna zaj, ilyen magasra az se jött volna fel. De ez nem volt zajos környék: csupa bőrnagykereskedő, időnként egy-egy társzeker, később teherautó, amely rakodott vagy árut hozott; különben csak a ritka járókelők.

NAGY PÉTER CSALÁDFÁJA

A SZABADOS-ÁG

Szabados Mór (1899-ig Schaffer¹²² * Simánd, Arad m., 1840 – † 1907. július 29.)¹²³ pénzügyőri szemlész.

Felesége: Szabados Mórné sz. Blau Laura („Nyanyika” * Pécska, Arad m., 1852 – † 1928. március 21.)¹²⁴ Házasságkötés időpontja: 1895. május 23.
– Testvére: Blau Berta[?] (* ? – † ?)

Gyermekeik:

1. Zádor (* Budapest II. Víziváros, Gyorskocsi u., 1877. november 1. – † 1939. március)¹²⁵

Felesége: Renée Bloch („Dodó” * 1899. május 5. – † New York, USA, ?) 1916. június 27-én házasodtak össze Manhattanben (New York City).

Lánya: Helen Kraus („Baby” * Ilona Szabados 1920 – † 2010) – Férje: Leonard Kraus.

2. Clotild (* 1879. január 4. – † 1922. július 16.) Budapest VIII. kerületi kórházban masamód (divatárus-kalaposlány).¹²⁶

Örökbefogadott gyermeke: Szabados Dezső („Dida” * 1915. november 27. – † 1978. június 11.) Örökbefogadás időpontja: 1916. október 17.

Keresztlevél szerinti anyja: Vida Erzsébet (* Tamási, 1893¹²⁷ – † ?)

3. Károly (* ? – † 1914)

4. Dezső (* 1883[?] – † 1918. március 21.)¹²⁸

5. Ilona (* Hőgyész, Tolna m. 1886. – † Kiskunhalas, 1906. május 29.)¹²⁹

6. Árpád (* Tamási, Tolna m., 1887. október 3. – † Budapest XII., 1966.¹³⁰ nov. 30.) jogász doktor.

Első felesége: Gárdos Friderika (* Tamási, 1895. március 18. – † 1925). Házasságkötés időpontja: 1919.

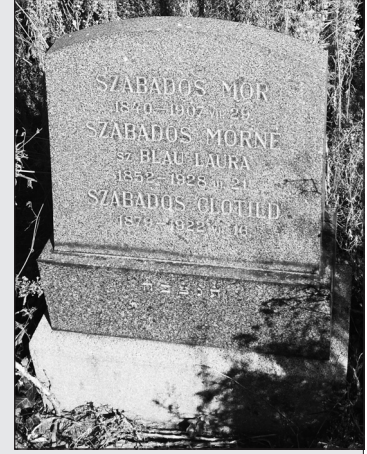
Utóbb, házasságon kívül született fia: Vadim Árpádovics Litinszkij (* 1929. október 9.)

7. Géza (* ? – † 1943. szeptember 3.)

Clotild halála után „Dida” (nevelő)apja.

8. Aranka („Anci” * Kiskunfélegyháza, ? – † 1984–85?)

9. Piroska (* Bonyhád, 1893. december 9. – † Budapest, 1967. március 28.)

Szabados Mór, Blau Laura és Szabados Clotild sírköve (Budapest, Kozma utca)

A NAGY-ÁG

Nagy Ferenc (* 18?? – † ?) a Nemzeti Színház díszletezője

Felesége: Nagy Ferencné Börzsei Julianna (* Győrszentmárton [ma: Pannonhalma], 1868. március 26 – † 1930?) Házasságkötés időpontja: 1895. május 29.

Gyermeük:

Nagy Adorján („Dóri”, * Budapest, 1888. november 24. – † Budapest, 1956. augusztus 2.) Az ismeretlen apa és Börzsei Julianna gyermekét Nagy Ferenc 1895. június 9-én örökbe fogadta.

Felesége: Szabados Piroska (* Bonyhád, 1893. december 9. – † Budapest, 1967. március 28.)

Házasságkötés helye és időpontja: Kolozsvár, 1918.

Gyermekeik:

1. Nagy Péter (* Budapest, 1920. október 12. – † Budapest, 2010. január 20.)

Első felesége: I. Ilse Feniger („Isi” * Bécs, 1922. december 13. – † Budapest, 2011. február 16.)

Házasságkötés időpontja: 1946. szeptember 29. elváltak: 1964.

I. F. első házasságából származó gyermekük: Nagy Lilian (* 1938. október 3.)

Második felesége: Zombory Éva (* Aknaszlatina [Csehszlovákia¹³¹], † 1927. december 13. – Budapest, 1998. augusztus 9.) Házasságkötés időpontja: 1966. január 19.

Gyermeük: Nagy Piroska (* 1968. március 11.)

2. Nagy András (* Budapest, 1926. február 11. – † Budapest, 2010. július 7.)

Felesége: Losonczi Ágnes (* Debrecen, 1928. augusztus 27.)

Gyermekeik:

Nagy Katalin (* Budapest, 1954. április 14.)

Nagy András (* Budapest, 1956. június 8.)

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK, PONTOSÍTÁSOK

Családfa

Amint az már a szöveghez fűzött lábjegyzetekből kiderülhetett: a memoár szerzőjének a Szabados testvérekkel kapcsolatos adatai – finoman szólva – nem megbízhatóak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy 2009 januárjában – Piroska leánya kérésére – Nagy Péter géphez ült, s ismét lejegyezte a család történetével kapcsolatos emlékeit.¹²¹ Édesanyja testvéreinek születési sorrendjét illetően azonban ekkor is tévedett. Lényegében megismételte az emlékeiben élő forogatókönyvet – hol többet, hol kevesebbet árulva el hőseiről, mint az 1986-os első nekifutás alkalmával.

Az adatok pontosítása érdekében – könyvtári, levéltári és anyakönyvi adatok, valamint a Budapesti Zsidó Hitközség Kozma utcai központi temetőjében talált sírkövek feliratai alapján – összeállítottam a memoár szerzőjének családfáját. (Kutatómunkámhoz nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért külön köszönet illeti Soós Ferenc családfakutató kollégámat, valamint „Dida” 1953-ban született fiát, Szabados Géza nyugalmazott gépészmérnököt, továbbá Nagy Péter unokaöccsét, Nagy András színháztörténészt.) Sajnos továbbra is alapvető adatok hiányoznak – a memoár szerzője által következetesen és tévesen Nagy Mihálynak nevezett apai nagyapa, Nagy Ferenc Nemzeti Színházi díszletezőről például csupán annyit tudunk, amennyi Nagy Adorján adoptációs okmányából kiderül. Lehetőségeimhez mérten természetesen folytatom az NKE EJKK PÁK jóvoltából megkezdett kutatást – a jelen publikációtól is további adatok beérkezését remélve.

Dida

A memoár egy későbbi, Nagy Péter UNESCO-nagyköveti megbízatásának 1988-as lejártát és a család Párizsból történt hazatérését követően született fejezetéből származik az alábbi részlet:

Unokaöcsém, Géza volt nálunk az utolsó időkben Párisban, s beszélgetés közben elejtette, hogy a második világháború után egyszer Didánál jelentkezett az anyja, fel akarta vele venni a kapcsolatot. Dida nem is válaszolt. Didát megértem: más vetületben ugyanaz dolgozhatott benne, mint Adorjánban a saját apjával szemben. Nekem viszont összedőlt a hipotézisem Clotildal kapcsolatosan, amelyben pedig oly szilárdan hittem. Viszont helyreállt Piri igazat mondásának tudata. Így nincs vesztes a cserén.

Nagy Péter itt minden jel szerint félreértette Szabados Géza szavait. Tévedett, amikor összeomlani látta a *Levelek Piroskának* lapjain fölállított hipotézisét, amely szerint Dida tulajdonképpen Clotildnak egy kórházi főorvostól született törvénytelen gyermeke volt. Vida Erzsébet ugyanis valóban nem volt Dida vér szerinti anyja, csupán – amint Szabados Géza 2022 nyarán megfogalmazta – „asszisztált a Szabados fiúk trükkjéhez, akik minden bizonnyal fizettek neki azért, hogy a kisfiú anyakönyvi bejegyzésében római katolikus anya szerepeljen, igazolván annak árjaságát”.¹³² Nem a vér szerinti szülő iránti ellenszenv volt az oka tehát, ha Szabados Dezső később sem kívánt találkozni a keresztlevél szereplő „anyjával”. A párhuzam már csak azért is sántít, mert Nagy Adorjánban jogos sértettség munkált: Adorján Sándor – akár ő volt a vér szerinti apa, akár a Kosztolányiné által is említett Paulay Ede – egy ízben gorombán visszaütötte a fiatal ember közeledését. Szabados Dezső és Vida Erzsébet között ennek épp az ellenkezője történt.

Az 1916-ban mindössze 23 esztendőes Vida Erzsébet (aki történetesen az egyik Szabados fivérhez, Árpádhoz és annak feleségéhez, a tragikus sorsú Gárdos Friderikához hasonlóan Tolna vármegye Tamási nevű településén született) az örökbe fogadás idején varrónőként kereste a kenyerét, mégpedig a Bakáts téri Schöpf-Merei Ágost Kórházban – éppen ott, ahol Clotild nővérként, Dida vér szerinti apja pedig főorvosként dolgozott. Hadd tegyem hozzá: a gyermeket ugyan Clotild fogadta örökbe (1916), s Vida Erzsébet neve csupán a keresztlevél szerepelt, de a ravasz ügyvédek által kiesztelt megoldást utóbb messzemenően igazolta a történelem. A Honvédségi Közlöny szerint ifj. Szabados Dezső a vészterhes időkben – 1941-ben és 1944-ben egyaránt – a „róm. kat.” Vida Erzsébetet vallotta anyjának.¹³³ El is került szerencsésen a lágert, akárcsak nagybátyjai s nagynénjei.

Hogy mi történt Dida vér szerinti apjával, arról dr. Szabados Géza egy 1935-ös, fivérének, a Szovjetunióba száműzött dr. Szabados Árpádnak írott leveléből értesülünk. „Dida [...] apja megházasodott, gyermeke is van, ő [ti. Dida] egy évben egyszer el is látogat oda, de mi nem érintkezünk vele, Miskolcon lakik – ellenben havi 50 P[engő]-vel hozzájárul Dida eltartásához.”¹³⁴

Clotild

A rendelkezésre álló iratok alapján ma már elég pontosan tudható, hogy Szabados Clotild 1922. július 16-án öngyilkosságot követett el; az „indíték”, a kiváltó ok azonban már korántsem ilyen egyértel-

mű. Valószínű, hogy gyermekének megszületése, a szeretett férfi hűtlensége mellett más okok is befolyásolták lelkiállapotát.

Miközben a korabeli újságok híradásai szerint Clotild fejlett szociális érzéssel megáldott, tetterős, jótekonysági ügyekben fáradhatatlan fiatal nő volt, bizony korának politikai eseményeibe is beleártotta magát, s nem épp a legszerencsésebben. 1920. február 19-én letartóztatták; „magánlaksértés büntetésében”, valamint „zsarolás és személyes szabadság megsértésének vétségében” bűnösnek találták, s végül 6 havi fogházbüntetésre ítélték, amelyből „két hónapot a vizsgálati elzárással kitöltött”. Büntetésének letöltését április 20-án kezdte meg, s csupán augusztus 20-án szabadult.¹³⁵ Ügyének, ha nem is valóságos, de korhű leírását adja a 8 Órai Újság:

Dr. Guth Antal népbiztos, a proletárdiktatúra első napjaiban elrendelte, hogy a főváros összes szanatóriumait szocializálják, és azokba proletár-betegeket helyezzenek. Az első ilyen szocializálást a Terápia szanatóriumon hajtották végre. Dr. Guth népbiztos parancsára dr. Rajka Ödön orvos jelentkezett a szanatórium tulajdonosainál, dr. Rajnik Pál és dr. Kovács Aladár orvosoknál, és közölte velük a népbiztosság rendeletét. Azután a szanatórium régi tisztviselőnőjét, Szabados Klotildot rendelték ki a szocializálás biztosává. Szerepe volt később ebben az ügyben Szakasits Árpádnénak [is], aki a tulajdonosok ingóságait elkülönítette a szanatórium céljaira szolgáló berendezési tárgyaktól. A kir. ügyészség Szabados Klotild és Szakasits Árpádné, valamint dr. Rajka Ödön ellen magánlaksértés és zsarolás büntette címén emelt vádat, és külön megvádolta Szakasitsné és Szabados Klotildot személyes szabadság megsértésének vétsége miatt, mert a diktatúra során egy följelentés alapján dr. Rajnikot és dr. Kovácsot letartóztatták. A budapesti büntetőtörvényszéken dr. Héczey Lajos volt tordai törvényszéki elnök tárgyalta ügyüket, és Szabados Klotildot személyes szabadság megsértésének kétrendbeli vétsége miatt 6 hónapi fogházra ítélte, amelyből 2 hónapot a vizsgálatlaltal kitöltött. Szakasits Árpádné és Rajka Ödön dr.-t a bíróság fölmentette bűncselekmény hiánya címén, és elrendelte mindkettőnek azonnali szabadlábra helyezését.¹³⁶

A Budapesten, 1919. március 21. és augusztus 1., valamint a budapesti Terápia Szanatórium, Fásor Szanatórium és Grünwald Szanatóriumok szociali-

zálásában s az azzal összefüggő élelmiszer- és ruhane-mű-rekquirálásában való részvétel miatt indult büntetőügyek iratanyagát Budapest Főváros Levéltára őrzi.¹³⁷

Dezső és Károly

Clotild és testvéreinek adakozókedvéről, kultúrme-cénási tevékenységéről számos tudósítást találni a korabeli lapokban. Most csupán egyet említve: a '48-as romantikus hazafiság szimbolikus reformkori alakja, Jókai Mór író kiskunhalasi szobrára a Szabados család minden tagja egyforma ügybuzgalom-mal gyűjtött. A Pesti Hírlap 1906-os tudósítása szerint „Jókai Mór szobrára Kiskunhalasról, Szabados Clotild úrhölgytől 40 koronás gyűjtést kaptunk, melyhez a következők járultak: Szabados Clotild 10 kor., [...] Szabados Mór 1 kor., Szabados Zádor 1 kor., Szabados Károly 1 kor., Szabados Árpád 1 kor., [...] Szabados Ilonka 40 fillér.”¹³⁸ Clotild többször is adakozott – joggal mondható, hogy a helyi „civil mozgalmak” élharcosa volt. Alig tíz nappal az idézett cikket követően az alábbi híradás jelent meg: „Jókai szobrára újabban a következő adományokat kaptuk: Szabados Clotild (Kiskunhalas) gyűjtése 15 korona”.¹³⁹

Nem hiába hangsúlyozza az irodalomtörténet, hogy a magyar irodalom (és természetesen a magyarra fordított világirodalom), különösen a modern líra és próza – könyvek és kulturális folyóiratok – olvasóközönségét a 19. század végétől a zsidó és a keresztény polgári középosztály adta. „1890-ben megindul a *Hét*, Kiss József, Ambrus Zoltán, Ignotus, Tóth Béla hetilapja, tudatosan az új városi írónemzedék orgánuma, s csakhamar mind élénkebb és pezsgőbb az irodalmi élet. Írók és olvasók hirtelen feltűnően megsaporodnak – írja Komlós Aladár. – De nemcsak megsaporodnak, meg is oszlanak. Mert mind nagyobb számban vonul fel kö-zéjük a polgárság. Az 1908-ban alapított *Nyugat* nagyszerű új nemzedéke már nem úgy polgári, mint a *Hété*: lecsúszott dzsentrí-ivadékok, proletársarjak, zsidó intellektuelek verődnek össze benne.”¹⁴⁰ A kultúra termelője és elsődleges fogyasztója a huszadik század hatvanas éveire ismét megerősödő – az 1940 és 1960 közötti bő két évtized (ön)megsemmisítési kísérleteit túlélő – polgári értelmiség lesz. Egyesek a maga idején túlzónak ítélték Veres András 1986-os tokaji előadásának sommás megállapítását, mely szerint az irodalom olvasóközönsége 1945 előtt még és az 1960-as évek közepétől már ismét az értelmiség.¹⁴¹ Anélkül, hogy e vitában állást foglalnék, csupán jelezném: a Szabados család ékes példája annak, hogy a feltörekvő, tudatosan asszimiláló(dó)

zsidó (alsó és felső) középosztály tagjai milyen oltahatatlan kultúrsumjat örökölték, hoztak magukkal – mondhatni, „von Haus aus” – és terjesztettek lép-ten-nyomon szűkebb-tágabb környezetükben.

Mint ismeretes, „Nagy-Szabados Péter” famíliája szívélyes kapcsolatot tartott fenn MórícZ Zsigmonddal és családjával (elsősorban a Leányfalun töltött nyarak adtak módot a találkozásra, beszélgetésre, közös dunai fürdőzésre), Szabados Arankáról pedig azt tartja a családi emlékezet, hogy maga Gyergyai Albert, a „magyar Proust” udvarolt neki. (Bár Anci végül soha nem ment férjhez, az író-műfordító Gyergyai még kései leveleiben is érdeklődik Nagy Péternél „Anci” hogyléte felől.¹⁴²) Míg a Szabados család nagyobbik része 1945 után felállva tapsolt a leányfalusi villa teraszán a zsidó kommunista Rákosi elvtárs rádióbeszéde hallatán, az 1887-ben született Árpád – a memoár szerzője szerint „háborús tapasztalatai”-nak hatására – élete végéig agresszív antiszemita maradt. Hangsúlyozzuk: előbbiek nem zsidóságuk miatt rokonszenveztek a munkásmozgalommal, s utóbbi sem antibolsevik vagy szélsőjobboldali indíttatásból volt és maradt antiszemita. (Ugyan, ki számított józan ésszel 1948 előtt a paranoid skizofrén sztálini rendszer cionista pereire?)

A kettős akkulturációtól sújtott magyar zsidóság szellemi reakciójának mindkét tipikus végletével idejekorán szembesülni kényszerült ily módon az eszmélkedő Nagy Péter. Nem véletlenül választotta kandidátusi disszertációjának (első nagymonográfiájának) tárgyául az ötvenes évek elején (szigorúan a Révai József által kijelölt csapáson haladva) MórícZ Zsigmond, a „magyar parasztság írója”-nak életét és pályáját, s folytatta irodalomtörténeti kutatásait a hatvanas években az általa diagnosztizált antiszemita magyar nacionalizmus elvi kritikájával, a Szabó Dezső-œuvre marxista-leninista átértékelésével, elparentálásával.

Szabó Dezső megítélésében utolsó leheletéig vitatkozott nemzedéktársával Király István, aki *Az elsodort falu* által felvetett kérdéseket (az imperializmus, az I. világháborút követő értékkriszisz) és a regény szerzőjének általa is elhibáztattnak ítélt válaszait (faji gondolat, paraszttromantika) szigorúan elválasztotta egymástól.¹⁴³ Éppen a *Levelek Piroskának* lapjairól és Király István (Szé-

chenyi Ágnesnek adott, 1989-es) életútinterjújából tudjuk, hogy fiatalemberként mindkét Eötvös-kollégista személyesen is találkozott Szabó Dezsővel, s hogy a szembesülés az önellentmondásait indultos elméleti okfejtésekkel palástoló agg „mester”-rel mindkettőjükből csalódást és ellenérzést váltott ki.¹⁴⁴ Király ekkor épp szkeptikus-irracionalista – a xenofób, zárt nemzeti gondolkodást és az Eötvös-kollégiumot uraló neofrivol öntetszelgést egyként tagadó – „éji” korszakát élte, ezért fordult el ifjúkori példaképétől. Nagy Péter pedig – a Szabados család nyitottságának, valamint édesanyja fent említett bölcsességének következtében – már tudatában volt azoknak a családi tragédiáknak, közvetett és közvetlen tapasztalatoknak, amelyek hiteltelenné tették számára Szabó Dezső retorikus futamait.

Tisztában lehetett már ekkor – családtagjainak életpéldája alapján – azzal, mit jelent zsidó származású nőként és férfiként hazafias érzelmű, első generációs magyar értelmiséginek lenni. S itt kell felidézem Nagy Péter két hősi halált halt nagybátyja, a novellákat írogató Károly és a Nádasdy-huszárra Dezső történetét. Az Est című újság 1918. március 23-i számának 3. oldalán olvasható a következő gyászjelentés:

Minden külön értesítés helyett.

Alulírottak megrendülve jelentjük, hogy

Szabados Dezső

dr. pol.,¹⁴⁵ dr. juris, a cs. és kir. 9. számú (Gróf Nádasdy) huszárezred tart. zászlósa

az 1916. évi lucki ütközetben¹⁴⁶ szerzett betegsége folytán f. hó 21-én hosszas és kínos szenvedés után életének 35. évében meghalt, követve hősi halált halt Károly bátyját. Temetése f. hó 23-án délután 3 órakor a XVI. helyőrségi kórház halottasházából.

Özv. Szabados Laura édesanyja, Szabados Zádor és felesége, Dodó New York, dr. Szabados Géza tart. főhadnagy, dr. Szabados Árpád tart. hadnagy, Szabados Clotild, Szabados Anci, Szabados Pirooska testvérei.

Budapest, 1918. március 21.

Dezső nevét és emlékét a Nádasdy-huszárok soproni emlékműve, Károlyét a Váci út – Dózsa György út sarkán álló budapesti ELMŰ-székház előcsarnokában elhelyezett márványtábla őrzi.

Visszatérve bevezetőm kiinduló gondolatköréhez, hadd nyomatékosítsam még egyszer: az asszimiláció kettős – aktív-produktív és passzív-elszen-

vedő – természete érhető tetten a Szabados család történetében. Clotild és testvérei nagylelkű adakozása, a Nádasdy-huszárként vállalt hősi halál egyfelől (mindkettő a belső meggyőződésből vállalt magyar hazafiság megnyilvánulása!), a világnézeti szélsőségek iránti fogékonyság (kommunizmus, antiszemitizmus) másfelől. Tettrekészség és kitettség: ezt a kettősséget örökli felmenőitől – akarva-akaratlan – a külügyér, a III/III-as jelentések szerzője, a kiadóvezető, a színházigazgató, az akadémikus, a kénytelen-kelletlen kettős életet élő, az emberi nyájak közt mindvégig magányosan bolyongó Nagy Péter is.

BIBLIOGRÁFIA

- Név nélkül (1907): *A második millennium*, Egyenlőség, 1907/31. (augusztus 4.), 1–2.
- Név nélkül (1908): *Feministák és az általános választói jog*, El-lenzék, 1908. március 10., 6.
- Név nélkül (1913): *Egyesület*, Magyarország, 1913. június 5., 16.
- Név nélkül (1917): *Egyletek és intézetek*, Pesti Hírlap, 1917. május 16., 7.
- Név nélkül (1920): *A Terápia szocializálása*, 8 Órai Újság, 1920. április 21., 4.
- Név nélkül (1925a): *Gárdos Fridát állítólag kivégezték Moszkvában*, Világ, 1925. szeptember 25., 4.
- Név nélkül (1925b): *Gárdos Fridát meggyilkolták Moszkvában? Csekabaramiák bosszúja? – Férfjét Szibériába száműzték*, Népszava, 1925. szeptember 25., 4.
- Név nélkül (1928): *A Brassói Lapok sajtópöre Bécsben: Ki gyilkolta meg Gárdos Fridát?*, Brassói Lapok, 1928. január 4., 4.
- Név nélkül (1939a): *Szabados Zádor*, Népszava, 1939. április 22., 7.
- Név nélkül (1939b): *Meghalt Szabados Zádor*, Amerikai Magyar Népszava, 1939. március 31., 3.
- *
- ABLONCZY László (2017): *Ismeretlen férfi Pravdával: Beszúgók a kulisszák mögött*, Magyar Idők, 2017. május 27., Lugas c. melléklet, 11.
- AMBRUS János (szerk., 1985): *A Lukács-vita*, Budapest, Múzsák.
- BARÁTH Magdolna, GECSÉNYI Lajos (szerk., 2015): *Főkon-zulok, követek és nagykövetek 1945–1990*, szerk., Budapest, MTA BTK TTI.
- BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor (et al. szerk., 2021): *Király István öröksége: Írások tőle és róla*, szerk. AGÁRDI Péter, BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, MÓRO CZ Gábor, SOLTÉSZ Márton, Sá-rospatak, Zempléni Múzsza, 2021. 10. 22.
- BRÓDY Sándor (1902): *A dada: Erkölcrajz három felvonásban*, Budapest, Singer és Wolfner.
- CAHILL, Richard T. (2014): *Hauptmann's Ladder: A Step-by-Step Analysis of the Lindbergh Kidnapping*, Kent – Ohio, Kent State University Press.
- CSATHÓ Kálmán (1960): *Nagy Adorján 1888–1956 = Uő., A régi Nemzeti Színház*, Budapest, Magvető.
- CSURKA István (2008): *Kérdés az Akadémia új elnökéhez = CSURKA István Internetes naplója*, 2008. július 15. http://www.eredetiemep.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1215:kerdes-az-akademia-uj-elnoekehez&catid=41:hirek&Itemid=63
- FERKÓ Dániel (2020a): *Zsidó volt és magyar hazafi, Rákosiék felakasztották: A Csornoky-ügy története*, pestisracok.hu, 2020. augusztus 15., <https://pestisracok.hu/zsidovolt-es-magyar-hazafi-rakosiek-felakasztottak-a-csornoky-ugy-tortenete/>
- FERKÓ Dániel (2020b): *Elpusztítani mindent, ami magyar – Ez vezérelte Nagy "Borisz" Pétert, a kommunista diktatúra egyik legaljasabb ügynökét*, Pestisracok.hu, 2020. augusztus 22., <https://pestisracok.hu/elpusztitani-mindent-ami-magyar-ez-vezerte-nagy-borisz-petert-a-kommunista-diktatura-egyik-legaljasabb-ugynoket/>
- FOLDES, Michael (2012): *Sleeping Dogs: A True Story of the Lindbergh Baby Kidnapping*, Ithaca – New York, Split Oak Press.
- GAJDÓ Tamás (1994a): *Szabados Piroka = Magyar színház-művészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Budapest, Akadémiai, 1994, 710.
- GAJDÓ Tamás (1994b): *Nagy Adorján = Magyar színház-művészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Budapest, Akadémiai, 1994, 534–535.
- HENRIQUEZ Vince (1930): *A Cs. és Kir. 9. sz. Gróf Nádasdy Huszárezred története 1904–1918*, írta HENRIQUEZ Vince lovag, a régi Cs. és Kir. 9-es számú Gróf Nádasdy Huszárezred kapitánya, Budapest, az ezred tisztikarának kiadása.
- HERNÉSZ Ferenc (1965): *Ötvenéves életút*, Somogyi Néplap, 1965. november 27., 3.
- ILLÉNYI Balázs (2015): *Zsidó identitás a Vészkorszakban: Adalékok Komlós Aladár és Radnóti Miklós 1942-es vitájához eddig ismeretlen dokumentumok alapján*, Jelenkor, 2015/1., 58–71.
- KATONA Ferenc (2014): *„Tevőleges részese voltam...”: Nagy Péter akadémikus két emlékezése 1948-ra*, 2000, 2014/12. (december), 53–74.
- KATONA Ferenc (2021): *„Ötvenézer magyar zsidó kivándorlását kérte”*, Szombat, 2021/8. (október), 24–30.
- KENDE János (1985): *Gárdos Mariška (1885–1975)*, Párttörténeti Közlemények, 1985/3., 202–216.
- KENYERES Ágnes (szerk., 2003): *Magyar életrajzi lexikon*, Budapest, Arcanum.
- KIRÁLY István (1989): *Vitázó emlékbeszéd = Uő., Útkeresések*, Budapest, Szépirodalmi, 215–227.
- KOESTLER, Arthur (1976): *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage*, London, Hutchinson.
- KOESTLER, Arthur (1990): *A tizenharmadik törzs: A Kazár Birodalom és öröksége*, ford. RÓZSAHEGYI István, Eger, Kabala.
- KOMLÓS Aladár (2006): *Irodalmunk társadalmi báltere*, szerk., utószó KÖBÁNYAI János, Budapest, Múlt és Jövő.
- KÖBÁNYAI János (2014): *Szétszalazás és újraszövés: A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*, Budapest, Osiris, 2014.
- MALRAUX, André (1937³⁸): *L'Espoir*, Paris, Gallimard.
- MALRAUX, André (1968): *A remény*, ford. BAJOMI LÁZÁR Endre, Budapest, Európa.

- MARKOVITS Rodion (1927): *Szibériai garnizon: Kollektív riportregény*, Kolozsvár, Lapkiadó.
- MELSKY, Michael (2016–2019): *The Dark Corners of the Lindbergh Kidnapping*, West Conshohocken – Pennsylvania Infinity Publishing, Vol. I–III.
- MODOR Ádám (2003): *Irodalmár ügynök és bírósági szakértő*, Magyar Nemzet, 2003. szeptember 8., 4.
- MURÁNYI Gábor (2015): *Vőbenjáró vétek: Akivel megszarolták Tildy Zoltánt*, HVG, 2015. március 28., 35–36.
- NADÁNYI, Paul (1950): *Communist Activities Among Aliens And National Groups: Hearings Before The Subcommittee On Immigration And Naturalization Of The Committee On The Judiciary: United States Senate Eighty-first Congress: First Session on S. 1852: A Bill to Amend The Immigration Act Of October 16, 1918, As Amended*, Part 1, Washington, United States Government Printing Office. (Printed for the use of the Committee on the Judiciary.)
- NAGY Adorján (1964): *Színpad és beszéd*, vál. BELIA György, bev. KERESZTURY Dezső, Budapest, Magvető, 1964.
- NAGY Péter (1967): *Előző = Levelek Hatvany Lajoshoz*, vál., szerk. HATVANY Lajosné, Jegyz. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1967, 1–10.
- NAGY Péter (1976): *Hatvany Lajos és a levelei, Útjelző*, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 109–119.
- NAGY Péter [1992–2010]: *Köszövényjegyzetek [Naplófeljegyzések 1992–2010]*, kézirat.
- PAPP István (2010): *Kettős ügynök: Nagy Péter, Szabó Dezső és az állambiztonság*, Kommentár, 2010/5.
- PAPP István (2015): *Szemek a láncban: Játésmák a magyar állambiztonság történetében*, Budapest, Jaffa, 119–134.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, BERCEZELINÉ MONORI Erzsébet (1967): *Az Országos Széchenyi Könyvtár Színház-történeti Tára = Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve 1965–1966*, szerk. DEZSÉNYI Béla, Budapest, OSZK, 214–246.
- RADNÓTI Miklós (2003): *Ikrek hava – Napló*, Budapest, Osiris.
- RÓBERT Péter (2003): *Fehér Hollók a Fészekben*, Erzsébetváros, 2003/24. (december 22.), 22.
- SCHRAGER, Adam J. (2013): *The Sixteenth Rail: The Evidence, the Scientist, and the Lindbergh Kidnapping*, Golden – Colorado, Fulcrum.
- SOLTÉSZ Márton (2016): *Weöres Sándor Psychéjének ismeretlen társszerzője: Levél Nagy Piroskának*, Kortárs, 2016/1., 60–65.
- SOLTÉSZ Márton (2017): *Egy „komoly nemzeti és kulturális ügy”: Nagy Péter; a műfordító és „irodalmi ügynök”*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2017/5., 581–615.
- SZABADOS Árpád [1963]: *Huszonöt év a Szovjetunióban (1922–1947)*, PTI–PIL, 867. fond, 1/sz-20.
- SZABADOS Károly (1901): *Lányok, asszonyok*, Budapest [Kunosy Nyomda].
- SZABOLCSI Miklós (szerk., 1965): *A magyar irodalom története V*, Budapest, Akadémiai.
- SZÓNYEI Tamás (2012): *Titkos írás: Állambiztonsági Szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Bp., Noran.
- SZŰCS András (2007): *Az akasztófa két oldalán (Csornoky Viktor és Szász Béla)*, Budapest, Unicus Műhely.
- TAKÁCS Istvánné (2000): *Arcok Dombóvárról*, Dombóvár, DVE (Helytörténeti Sorozat, 4).
- ÚJVÁRI Péter (szerk., 1929): *Magyar zsidó lexikon*, Budapest, Pallas, 1929.
- VERES András (1986): *A teljesebb megértés érdekében: Hozzájárulás olvasási kultúránk megértéséhez*, Napjaink, 1986/11., 14–16.
- VÉRTEZ Róbert (szerk., 2002²) *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1958–1945*, tan. ERÉNYI Tibor, Budapest, PolgART.
- ZÁDORI Zsolt (2010): *„Borisz”: Spicliként kezdte, professzorként folytatta*, HVG, 2010. december 21. https://hvg.hu/ithon/20101221_nagy_peter_unesco_sorkoveto_kommentar

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány és a kapcsolódó szövegközlés az NKE EJKK PÁK kutatási megbízásának keretében készült.
- 2 MTA KIK Kézirattára (Kt.) Ms 2574/1. – 2619/34.
- 3 Az első etap növedéki naplószáma Poss. MTAK 22/1991., a másodiké 8/2011.
- 4 MTA KIK Kt. Ms 2594/190. – 2595/14.
- 5 MTA KIK Kt. Ms 2588/1.
- 6 MODOR, 2003.; SZŰCS, 2007.; CSURKA, 2008. PAPP, 2010, 2015.; ZÁDORI, 2010.; SZÓNYEI, 2012.; MURÁNYI, 2015.; ABLONCZY, 2017.; FERKÓ, 2020a–b.
- 7 KATONA Ferenc, 2014.; SOLTÉSZ, 2016, 2017.
- 8 A szöveg sajtó alá rendezése befejeződött, a vállalkozás jelenleg az összeolvasás és a jegyzetek elkészítésének fázisában van. Remélhetőleg 2023-ig sikerül lezárni és könyv alakban is megjelentetni a kéziratot.
- 9 E tisztázó szándék jegyében született: KATONA, 2021.
- 10 Néhány példa az emlékirat későbbi fejezeteiből: „untám” – ügyetlen, kellemetlen; „nebbich” – szegény, sajnós; „mázeltopfi” – tkp. mázeltov: gratulálok, jó szerencsét; „rázza, mint a lülefet” – az őszi sátoros ünnepen, Szukkotkor része az imádkozásnak, hogy növényköteget – lulávot – ráznnak; „reizefiber” – útiláz; „reicsur” – vagy rajcsúr: lármás játék. (Katona Ferenc gyűjtése)
- 11 NAGY [1992–2010], 1994. április 1.
- 12 NAGY [1992–2010], 1994. április 14.
- 13 Lásd ehhez: KÖBÁNYAI, 2014, 17–62.
- 14 A kézirat lelőhelye: MTA KIK Kézirattára, Ms 2588/1. Szerkesztette, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Soltész Márton. A jegyzetek megírásában nyújtott segítségért köszönet illeti Nagy Andrást, Nagy Piroskát, Katona Ferencet és Szabados Gézát.
- 15 *A remény* című, 1937-es regény Scali nevű hősnéjének kérésére („Mondja csak, őrnagy úr, maga szerint mi a legjobb, amit az ember az életében tehet?”) a García nevű szereplő így felel: „Tudatosítani a lehető legtöbb tapasztalatot”. – MALRAUX, 1968, 403.; MALRAUX, 1937, 284.
- 16 Nagy Piroška (1968) Zombory Éva és Nagy Péter gyermeke, jogörököse. 2021-ben a kanadai Montrealban él, történész, egyetemi tanár.
- 17 Zombory Éva (1927–1998) 1966-tól Nagy Péter felesége; hivatása szerint alkalmazott grafikus, bélyegtervező.
- 18 Nagy Péter 1985. május 9. és 1988. január 10. között nagyköveti rangban az UNESCO mellett működő magyar állandó képviselő vezetője volt. – BARÁTH–GECSENYI, 2015, 230.
- 19 A jelen kéziratváltozat lezárásáig nem derült ki, miért tartózkodott a szerző műve bevezetőjének megírásakor Dakarban, a nyugat-afrikai Szenegál fővárosában.

- ²⁰ Nagy Péter kéziratos hagyatékának az MTA KIK Kézirattárában őrzött része az 1929 és 1966 közötti időszakból 15 tételnyi (közel másfélezer főlioni) naplófeljegyzést tartalmaz az Ms 2594/190. – 2595/14. jelzettartományban. Kiegészíti ezt a naplók között talált vegyes anyag (Ms 2595/15–70.), illetve a *Kócsa jegyzetek* című kézirat (a szerző 1992 és 2010 közötti rendszeres, naplószerű feljegyzései), amely eddig nem került közgyűjteménybe.
- ²¹ *Homme d'action* (francia): a tettek embere.
- ²² Szabados Dezső („Dida”, 1915–1978) agrármérnök, a Somogy megyei Állami Gazdaságok területi igazgatója, Nagy Péter unokatestvére. Gyászjelentését lásd: Népszabadság, 1978. június 14., 11. Működéséről: HERNESZ, 1965.
- ²³ Értsd: velük vitázott, egyezkedett.
- ²⁴ Domahidy András (1920–2021) író. Az 1930-as években Nagy Péter osztálytársa a Trefort Ágoston Gyakorlóiskolában; a Budapesti Tudományegyetemen jogi doktorátust szerez; 1948-as emigrációját követően a nyugat- ausztráliai Perth-ben telepedik le. Kétkezi munkás, majd könyvtáros, 1979 és 1989 között a nyugat- ausztráliai egyetem jogi könyvtárát vezeti. A budapesti Magvető Kiadónál megjelent művei: *Árnyak és asszonyok* (1985), *Vénasszonyok nyara* (1987), *Sítakötők* (1989), *Páva a tányéron* (1991). Nagy Péterrel folytatott – közel 400 tételes – levelezését (1978–2009) lásd: MTA KIK Kt. Ms 2602/276–465.; Ms 2606/393–523. – Ms 2607/1–64.
- ²⁵ Kolozsvári Grandpierre Emil (1907–1992) író, kritikus, műfordító.
- ²⁶ Szabados Piroska (1893–1967) színésznő. A Színművészeti Akadémiát 1916-ban végezte el, és Kolozsvárott kezdte pályáját. 1920-ban a Madách Színházban szerepelt. 1920–1922 között a Belvárosi Színház és az Andrássy úti Színház tagja volt. 1922-ben a Budai Színkörben is fellépett. 1922–23-ban ismét Kolozsvárott, 1924-ben az Országos Kamara, 1924–25-ben mint vendég a Nemzeti, 1930–31-ben az Új, 1933-ban a Magyar és a Belvárosi Színházban játszott. Gyakran vállalt pódiumszereplést is. Részt vett Palasovszky Ödön kísérleteiben (1921–26: Manifesztum Csoport, 1928: Cikk-Cakk Esték, 1927–32: Kórus Esték). 1945–1948 között a Nemzeti Színház tagja, 1948-ban a Belvárosi Színház vendégművésze volt. 1951-től a Népművelési Minisztériumban dolgozott. 1953–54-ben a Petőfi, 1954-ben az Úttörő, 1955. márciustól júliusig a József Attila, 1955–1958 között a Magyar Néphadsereg Színházában (korábbi s későbbi nevén: Vígszínház) szerepelt. Az 1920-as évektől részt vett a feminista mozgalomban, 1947–1950 között a Színészek Szabad Szakszervezetének nőtitkáraként is tevékenykedett. Kolozsvárott ígéretesen induló pályája Magyarországon kettétört, s már 1945 után sem találhatta meg helyét. Kezdetben drámai hősnőket és naivákat játszott, később jellem szerepeket formált meg. Főbb szerepei: Júlia (Shakespeare: *Rómeó és Júlia*); Júlia kisasszony (Strindberg); Hilda (Ibsen: *Solness építőmester*); Johanna (Heijermans: *Remény*); Bábaasszony (Háy Gyula: *Tűzazug*). – GAJDÓ, 1994a.
- ²⁷ Nagy Adorján („Dóri”, 1888–1956): színész, rendező. A Színművészeti Akadémia elvégzése után 1910-ben Kolozsvárra szerződött, 1918-ban a Nemzeti Színház tagja lett. 1925-től 31 éven át a Színművészeti Akadémia tanára, 1930-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem lektora volt. 1935-ben a Nemzeti Színház játék mestere, tíz évvel később főrendezője lett. 1949-ben nyugalmomba vonult. 1955-ben fellépett a Magyar Néphadsereg Színházában. Széles skálájú karakterművész, aki az „ész színésze” volt. *Az ember tragédiája* minden férfiszerepét játszotta élete során. Filmezett is. Színházi tárgyú cikkei a Magyar Szemlemben, a Színház tudományban és a Színház- és Filmművészetben jelentek meg. 1956-ban érdemes művész kitüntetésben részesült. Főbb szerepei: Lucifer (Madách: *Az ember tragédiája*); Dr. Relling (Ibsen: *Vadkacsa*); Tesman (Ibsen: *Hedda Gabler*); Claudius (Shakespeare: *Hamlet*); Antonio (Shakespeare: *A velencei kalmár*); Jago (Shakespeare: *Othello*). Főbb rendezései: Hauptmann: *És Pippa táncol*; Csiky G.: *A proletárok*; D’Annunzio: *Jorio leánya*; Kodolányi: *Vidéki történet*. Könyvei: *Az ember tragédiája és a színész* (1936); *A beszédtechnika vezérfonal* (1947); *Színház és beszéd* (1964). Fordítása: Dussane: *Egy demokratikus színház. A Comédie Française* (1948). – GAJDÓ, 1994b.
- ²⁸ Nagy Péter következetesen Nagy Mihályként emlegeti Börzsei Julianna férjét. Tévedését itt és a későbbiekben is javítottam.
- ²⁹ Nagy Ferencné Börzsei Julianna (?–1930?) 1895. május 23-án kötött házasságot Nagy Ferenc „nemzeti színházi díszítővel”.
- ³⁰ *Zsinórmeister*: a zsinórpadlás gazdája, felügyelője. Zsinórpadlás: a színház fölött magasan kiképzett, húzó szerkezettel felszerelt tér, amelyben a díszletek egyes részei köteleken lógnak.
- ³¹ Paulay Ede (1836–1894) színész, rendező, dramaturg, színészpedagógus, fordító, színház történész, a Nemzeti Színház igazgatója (1884–1894).
- ³² Nagy Ferenc a 471/1895-ös számú közjegyzői okirat aláírásával 1895. június 9-én Zarka Dénes budapesti királyi közjegyző előtt – két hivatalos tanú jelenlétében és ellenjegyzése mellett – örökbe fogadta a „Budapest Erzsébetvárosi római katolikus plébániában az 1888. évi december hó 4. napján Börzsei Adorján Sándor névre keresztelt, törvénytelen származású fiút”. Az eredeti, kézzel írott okmányt lásd: HU BFL-VII.201-1895-0471. Katona Ferenc kollégám mutatott rá, hogy „a Nagy Péter által közölt adatok alapján Nagy Adorjánt közel 7 évig (1888–1895) egyedül nevelte az anyja. Hogyan volt ez lehetséges? Paulayáéknál lakott a gyermekkel, s közben páholyt nyitogatott a Nemzetiben? Paulay 1894 márciusában hunyt el. Vajon rábeszélése csak több mint egy esztendő múlva, 1895 májusában hatott volna Nagy Ferencre?”
- ³³ Adorján Sándor (1858–1944) író, újságíró, műfordító.
- ³⁴ Nagy Péter 1953 és 1955 között volt a Szépirodalmi Könyvkiadó irodalmi vezetője. Működését dokumentáló kiadói levelezését lásd: MNL OL, XXIX–I–34–a, 52. d., 143. t.
- ³⁵ Kosztolányi Dezsőné (sz. Schlesinger, majd Harnos Ilona, 1885–1967) színésznő, író, műfordító.
- ³⁶ ÚJVÁRI, 1929, 11.
- ³⁷ Paulay Erzsébet (1886–1959) színésznő, Paulay Ede (1836–1894) színigazgató és Adorján Berta (1864–1941) színésznő gyermeke.

- ³⁸ Paulayné Adorján Berta (1864–1941) színésznő. Miután a Színiakadémiát elvégezte, a Nemzeti Színházhoz szerződött. 1887-ben férjhez ment Paulay Edéhez, a Nemzeti Színház igazgatójához és megvált a színpadtól. 1895-ben, férje halála után ismét a Nemzeti Színház kötelékébe lépett. – ÚJVÁRI, 1929, 686.
- ³⁹ Adorján Andor, írói álnevén: Badaud (1883–1966) író, újságíró, műfordító, kritikus.
- ⁴⁰ Nagy Péter 1969 és 1971 között a párizsi Sorbonne vendégprofesszora volt.
- ⁴¹ Klaniczay Tibor (1923–1992) irodalomtörténész, az MTA rendes tagja, 1967–1968-ban a párizsi Sorbonne vendégprofesszora.
- ⁴² Értsd: nem tagadták, nem cáfolták a nyilvánosság előtt.
- ⁴³ Paulay Erzs 1923-ban Sanghajban ment férjhez Vittorio Cerutti (1881–1961) olasz diplomatához.
- ⁴⁴ *Vizűtába* – értsd: látogatóba.
- ⁴⁵ *Arrivizmus* – értsd: törtetés, karrierizmus.
- ⁴⁶ Első zsidótörvény: az 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. Második zsidótörvény: az 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Harmadik zsidótörvény: az 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. A negyedik zsidótörvényként emlegetett 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól. – VÉRTES, 2002.
- ⁴⁷ Szabados Géza (?–1943) ügyvéd.
- ⁴⁸ Szabados Géza egy fennmaradt levele szerint 1928 áprilisában.
- ⁴⁹ Szabados (Schäffer) Mór (1840–1907) Kiskunhalason volt pénzügyőri szemlélsz. A Schäffer–Szabados-névváltoztatásra a családi iratok szerint 1899-ben került sor.
- ⁵⁰ Szabados Mórné Blau Laura („Nyanyika”, 1852–1928).
- ⁵¹ A „Nyanyika” – amint ezt alább a szerző maga is korrigálja – a nagymama, Blau Laura beceneve volt. Leánytestvérének keresztneve a családi emlékezet szerint Berta volt.
- ⁵² *Náifa*: nyakláncon viselt, gazdag díszítésű, zománcos, drágakövel kirakott női arany ékszer.
- ⁵³ Utalás Bródy Sándor 1911-ben megjelent, *A medikus* című három felvonásos „életkép”-ére. (A darabot január 27-én a budapesti Vígszínházban, majd február 18-án a kolozsvári Nemzeti Színházban mutatták be.)
- ⁵⁴ „Élete regényét [Móricz] a »két pólus« elméletére építette. Eszerint anyai ősei feudális magasságokból ereszkedtek egyre lejjebb, a báróságból a falusi papságig, az apaiak a mélységből – a résztelkes jobbágyágból – emelkedtek a falu irányadó szintjéig.” – *A magyar irodalom története V.*, szerk. SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1965, 152.
- ⁵⁵ *Mezalianz* (francia *mésalliance*): rangon aluli házasság; amikor a házasfelek egyike a másik társadalmi rangjához, vagyoni helyzetéhez nem illik, annál alacsonyabb van vagy szegényebb.
- ⁵⁶ 1928. március 21-én. (Tehát Nagy Péter ekkor még nyolc esztendősen sem volt.)
- ⁵⁷ A szerző utólagos, autográf kiegészítése a gépirat margóján. Szabados Károly (?–1914).
- ⁵⁸ 1918. március 21-én.
- ⁵⁹ SZABADOS, 1901.
- ⁶⁰ Guy de Maupassant (1850–1893) népszerű francia író.
- ⁶¹ Herczeg Ferenc (1863–1954) a 19. század vége és az 1945 előtti évtizedek legnépszerűbb írója.
- ⁶² Tevékenységéről lásd: NADÁNYI, 1950, 881.
- ⁶³ Szabados Zádor (?–1939) „amerikai magyar újságíró 62 éves korában a new yorki Bellevue kórházban rövid, fájdalmas betegség után elhunyt. Szabados Zádor a világháború kitörésének évében [1914] érkezett Amerikába. Magyarországon a Munkásbiztosító Pénztárnak volt a hivatalnok a s aktív szerepet vitt a szociáldemokrata mozgalomban. Mint szocialista szervező jött Amerikába, és a párt akkori lapjánál, az »Előre«-nél helyezkedett el, amelynek egy ideig szerkesztője is volt. Amikor ezt az állását elhagyta, előbb mint egyszerű gyári munkás, majd ingatlanügynök kereste meg a kenyerét. Egy-egy figyelemreméltó írása azonban ezekben az időkben is megjelent az amerikai-magyar sajtóban. 1928-ban újra visszatért az újságíráshoz és az Amerikai Magyar Népszava szerkesztőségének belső munkatársa lett. 1931-től 1933-ig szerkesztője volt az Amerikai Magyar Népszavának. – Név nélkül, 1939b. Lásd még: New York Times, 1939. március 21., 21. A budapesti Népszava drámai hangú tudósítása szerint: „Egyik magyar barátja, aki mellette maradt mindvégig, ott állott az ágya mellett a kórházban és a halálos verítéktől borított beteg alig hallhatóan, akadozva mondotta neki: ő most meghal, és mert egyetlen centje sincsen, utolsó kérése, gondoskodjanak barátai az ő egyszerű temetéséről. Azután elfojtott könnyekkel búcsúzott el feleségétől és imádott kisleányától, majd örökre elszenderedett.” – Név nélkül, 1939a.
- ⁶⁴ Az Atlanti-óceánt – mindössze 25 évesen – elsőként átrepülő amerikai pilóta, Charles Lindbergh (1902–1974) 1929-ben vette feleségül Anne Morrow-t, és hamarosan kisfiuk született, akit apja után Charlesnak neveztek el. 1932. március 1-jén, míg szülei hopewelli nyaralójuk földszintjén gyanútlanul olvastak, a 20 hónapos baba nyomtalanul eltűnt bölcsőjéből. A dajka jelzésére az emeletre siető Lindbergh a gyerekszoba nyitott ablakának párkányán egy töredezett angolsággal írott levelet talált, amelyben 50.000 dollárt követeltek a gyermek életéért. Lindbergh azonnal értesítette a rendőrséget; lázas nyomozás vette kezdetét. A szülők a hatóságok határozott kérése ellenére gondolkodás nélkül kifizették az utóbb (ugyancsak levélben) 70.000 dollárra emelt váltságdíjat – a baba mégsem került elő. 1932. május 10-én egy teherautósofőr talált rá holttestére – a háztól alig 5 kilométerre. „Az évszázad bűnügye” 1934 őszén egy büntetett előéletű német ács, Bruno Hauptmann letartóztatását követően vett fordulatot. Bár végül Hauptmann ítélték villamosszék általi halálra (az ítéletet 1936. április 3-án végre is hajtottak), a gyermekrablás rejtélye máig megoldatlan. Az ügy sietős lezárása mögött sokan a két világháború közötti németellenes hangulatot, a rendkívüli sajtóérdekfőldést, illetve a „nemzeti hős”, Lindbergh renoméjának védelmezését vélik látni. Szerintük a gyermek házi baleset áldozata lett, a bizonyítékokat meghamisították, Hauptmannra pedig csupán bűnbakként volt szükség. Az ügy legfrissebb szakirodalmi: FOLDES, 2012.; SCHRAGER, 2013.; CAHILL, 2014.; MELSKY, 2016–2019.

- ⁶⁵ Renée Bloch („Dodó”, 1899–?) 1916. június 27-én házassodott össze Szabados Zádorral Manhattanben (New York City).
- ⁶⁶ Nagy Péter Helen Krausnak írott, 1982. február 4-i budapesti levele szerint 1928-ban. MTA KIK Kt. Ms 2603/534.
- ⁶⁷ Helen Kraus („Baby”, sz. Ilona Szabados 1920–2010).
- ⁶⁸ 1982 augusztusában. Még ugyanazon év szeptemberében Nagy Péter is meglátogatta Helent és férjét Los Angeles-i otthonukban (lásd erről Nagy Péter levelét Helen Krausnak: Budapest, 1982. november 10., MTA KIK Kt. Ms 2603535.). 1997. június 15-én a Helen Kraus–Leonard Kraus házaspár egy hajóút keretében fél napot Budapesten töltött, s ez alkalomból együtt ebédelt Nagy Péterrel és feleségével, Zombory Évával. (Vö. MTA KIK Kt. Ms 2609/443–445.)
- ⁶⁹ Nagy Péter 1967 és 1999 között folytatott levelezést a Helen Kraus–Leonard Kraus házaspárral. Lásd kéziratot hagyatékában: MTA KIK Kt. Ms 2603/532–538., illetve Ms 2609/440–445. Leonard Kraus – Nagy Péter egy 2009. januári családtörténeti feljegyzése szerint – „A National Guard pilótája volt nyugdíjig; én még találkoztam velük Colorado, Orange County, Mission Viejo településen, egy luxus öregek otthonában.” – NAGY, [1992–2010], 2009. január.
- ⁷⁰ Szabados Árpád (1887–1966) ügyvéd. 1908-ban szerzett jogi doktorátust a budapesti tudományegyetemen. 1913-ig ügyvédjelölt Landler Jenő ügyvédi irodájában. 1913-ban megszerezte az ügyvédi oklevelet. 1914–17-ben az orosz, majd az olasz fronton harcolt. 1918-ban részt vett a forradalmi mozgalmakban és a KMP megalakításában. A Tanácsköztársaság idején a Hadügyi Népbiztosság bírói és igazságügyi osztályának vezetője, majd Nyugat-Magyarország katonai parancsnoka (1919. május–július). Akkori szerepe miatt 12 évi börtönbüntetésre ítélték. 1922-ben a fogolycsere-egyezmény alapján a Szovjetunióba került. 1922–23-ban a Külügyi, 1923–25-ben a Külkereskedelmi Népbiztosság munkatársa. Felesége, Gárdos Frida letartóztatása (1924. november), majd kivégzése után 1925 márciusában Szabadost is letartóztatták. 1925–28-ban kényszermunkatáborban tartották fogva. Kiszabadulása (1928) után 1932-ig mint száműzött a petrozavodszki faipari üzembn, majd engedélyezett visszatérése után 1932–41-ben különböző üzemekben dolgozott Moszkvában. 1941–44-ben Kazahsztánban élt, majd visszatért Moszkvába. 1947-ben hazatért Magyarországra, nyugalomba vonulásáig (1953) a MASZOLAJ (Magyar–Szovjet Olaj Vállalat) jogtanácsosa volt. Az 1950-es évek második felében Budapesten keletkezett, kiadatlan memoárja: SZABADOS, 1963.
- ⁷¹ Értsd: Landler Jenő (1875–1928) Landler frakciójához tartozott a Kun Bélával (1886–1938) szemben.
- ⁷² Ilse Feniger („Isi”, 1922–2011) osztrák származású szabász, a Ruhaipari Tervező Vállalat munkatársa. 1946. szeptember 29-én ment feleségül Nagy Péterhez, 1964-ben elváltak.
- ⁷³ *Pólishi* – értsd: lengyelországi, galíciai eredetű zsidó.
- ⁷⁴ 1966. január 19-én.
- ⁷⁵ Értsd: a Rajk-perben elítélt és kivégzett Szőnyi Tibor (1903–1949) orvosnak. Nagy Péter 1943 és 1945 között a Genfi Egyetem ösztöndíjasaként az ún. „Szőnyi-csoport” tagjaként részt vett a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) munkájában: különböző álneveken cikket írt a szervezet kiadványaiba.
- ⁷⁶ *MASZOLAJ*: Magyar–Szovjet Olaj Vállalat.
- ⁷⁷ Vlagyimir Iljics Lenin 1924. január 21-én hunyt el. Szabados Árpádot 1925 márciusában tartóztatták le.
- ⁷⁸ Kende János 1985-ös, Gárdos Frida (1895–1925) nővéréről, Gárdos Mariskáról írott portréja szerint Mariska „Emigráns korszakát súlyosbította húga halála, akihez azért is ragaszkodott, mert édesanyja betegsége, majd halála miatt szinte gyámja volt Fridának, aki férjével 1922-ben a Szovjetunióba került. Házasságuk ott felbomlott, majd Gárdos Frida megismerkedett egy magyar származású osztrák újságíróval, Fülöp-Miller Renével, a húszas évek ismert »szovjet-szakértőjével«, akit 1926-ban kémkedés miatt kiutasítottak a Szovjetunióból. Ezek után a vele kapcsolatot tartó Gárdos Fridát letartóztatták s ő a börtönben meghalt.” – KENDE, 1985, 209.
- ⁷⁹ A korabeli – egymásnak ellentmondó – sajtóértesülések szerint Gárdos Frida a magyar származású, de német és angol nyelven alkotó drámaíró és művelődéstörténésznek, Fülöp-Miller Renének (1891–1963) adott át bizalmas információkat, amikor a férfi Moszkvában járt. A bizalmas adatokhoz férjén, dr. Szabados Árpádon (a forradalmi törvényszék volt vádbiztosán, a Vörös Hadsereg politikai megbízottján, az „orosz szovjetköztársaság külügyi népbiztossága” „chiffre-osztály”-ának vezetőjén) keresztül juthatott. Vö. Név nélkül, 1925a–b.
- ⁸⁰ Vadim Árpádovics Litinszkij 1929. október 9-én született, s 2021. augusztus 9-én a Colorado állambeli Denverben (USA) él.
- ⁸¹ Szabados Ilona (1886–1906) valóban öngyilkos lett. Egy 1906-os közlemény szerint: „Szabados Ilonka, Szabados Mór és neje szül. Blau Laura leánya viruló fiatal korában Kiskunhalason meghalt. Temetése folyó hó 29-én volt nagy részvét mellett.” – Politikai Ellenőr, 1906/6. (június 2.), 3.
- ⁸² Szabados Clotild (1879–1922) a feminista mozgalom vezérszónoka, a nők választójogának élharcosa (vö. Név nélkül, 1908.), a Nőtisztviselők Országos Egyesületének alelnöke (vö. Név nélkül, 1913.), majd ellenőre (vö. Név nélkül, 1917.). Halálának körülményei tisztázatlanok; hagyatéki ügyének iratanyagát lásd: HU BFL-VII.177.b-1925-032.
- ⁸³ Budapesten, a Bakáts téri Schöpf-Merei Ágost Kórházban.
- ⁸⁴ Szabados Clotild a családi okmányok szerint 1916. október 17-én fogadta örökbe a Dezső keresztnevű gyermeket.
- ⁸⁵ Szabados Aranka („Anci”) az 1980-as évek közepén hunyt el. A Wiener Bankverein által folyósított jelképes nyugdíj mellé a cég minden évben karácsonyi élelmiszer-csomagot küldött neki. Halálának tényéről Szabados Géza személyesen értesítette a vállalat budapesti fiókját, amely akkor a Sas utcában, egy zöldséges üzlet melletti pinchehelyiségben székel. Visszaemlékezése szerint egy klott-könyökvédős, ősz hajú öregúr fogadta. S miután előkereste a falakat megtöltő akták közül Szabados Aranka személyi dosszióját és bejegyezte a halálzási dátumot, szertartásos mozdulattal összecsapta a poros aktát, és ünnepélyes hangon bejelentette: „Ezzel meg-

- szűnt a Wiener Bankverein budapesti Niederlassungja”. (*Szabados Géza közlése alapján*)
- ⁸⁶ Értsd: az 1918–19-es forradalom (vagy forradalmak) idején.
- ⁸⁷ A leányfalui nyaraló-villát dr. Szabados Géza 1928 áprilisában vásárolta meg népes családjá – elsősorban testvérei – számára.
- ⁸⁸ „A Géza asztaláról származó ólomököl most már az én íróasztalomon trónol, ereklyékhez méltóan, kellő tisztelettel körülvéve.” (*Nagy Pirovka közlése*)
- ⁸⁹ *Fehérneműprés* vagy mángorló: a textiláruk hagyományos mosásánál használt kézi hajtású gép, amely a mosás során szerzett gyűrődések kisimítására szolgált.
- ⁹⁰ Podmaniczky utca 21. Vö.: HU BFL-VII.190.b-1943-251.
- ⁹¹ A kommunista párt 1946-ban alapított elméleti folyóirata, a Társadalmi Szemle 1949/6–7. számában Rudas László megsemmisítő bírálatot fogalmazott meg Lukács György *Irodalom és demokrácia* című könyvének második („javított”) kiadása kapcsán. A hangnem érzékeltetésére csupán két mondatát idézzük: „Ezek után felelhetünk arra a cikkünk elején felvetett kérdésre, helyesen domborítja-e ki Lukács elvtárs könyvében az új helyzetnek, a fejlődés perspektíváinak fővonalait? A felelet erre határozott és erélyes *nem*. A MDP gondoskodik majd arról, hogy a fejlődés perspektívái ne olyanok legyenek, amilyeneknek Lukács elvtárs kidomborítja őket.” A botrányná dagadt vita eredményeként – melynek anyaga utóbb kötetben is megjelent (AMBRUS, 1985.) – a kíméletlen elvi állásfoglalásairól híres filozófus önkritikára kényszerült. (A Rudas László utca ma ismét Podmaniczky nevével viseli.)
- ⁹² Valószínűleg Egres Izsó (1885–1941). Vö. TAKÁCS, 2000.
- ⁹³ BRÓDY, 1902.
- ⁹⁴ Nyilván Klotild főhercegné (Klotild Mária Adél Amália szász-koburgi és gothai hercegnő, 1846–1927) után.
- ⁹⁵ A *Gothai almanach* egy Justus Perthes (1749–1816) német könyvkiadó által készített, először 1763-ban megjelent genealógiai kiadvány volt (nevét a kiadó székhelyéről, a tübingiai Gotháról kapta), amely tartalmazta a német nemesi családok leszármazottait azok családfáival és családi címereivel együtt. Eredeti német címe: *Gothaischer genealogischer Hofkalender* [Gothai származástani udvari kalendárium].
- ⁹⁶ Értsd: a koronás fők, az arisztokrácia „regénye”.
- ⁹⁷ Lásd: NAGY 1967, 1976.
- ⁹⁸ A levél 1942. május 17-én kelt. Teljes szövegét lásd: RADNÓTI, 2003, 189–192. Részletesebben: ILLÉNYI, 2015.
- ⁹⁹ Aczél György (1917–1991) Appel Henrik néven született.
- ¹⁰⁰ Kadosa Marcell (1899-ig Krisztháber Mór, 1874–1944) ügyvéd, újságíró. Kadosa Kiskunhalason született – Szabados Dezsővel minden bizonnyal még gyermekkorukból ismerték egymást. Kadosát 1944-ben deportálták, megölték.
- ¹⁰¹ Valószínűleg az Egenylőségben név nélkül közölt, *A második millennium* című vezércikkről van szó (Név nélkül, 1907). Bár Kadosa Marcell (utónevét egy „l”-el aláírva) kisebb-nagyobb rendszerességgel Az Újságban is publikált, ilyen tárgyú cikket a jelzett időszakból nem találtam.
- ¹⁰² KOESTLER, 1976, 1990.
- ¹⁰³ *Si j’ose dire*: „ha mondhatok ilyet” (francia).
- ¹⁰⁴ A Magyar Nemzetben közölt gyászjelentés szerint: „Szabados Géza ügyvéd szeptember hó 3-án hosszas szenvedés után meghalt. Testvérei: Szabados Anci és Pirovka, nevelt fia: Szabados Dezső, sógora: Nagy Adorján, unokaöccsei: dr. Nagy Péter és András siratják.” – Magyar Nemzet, 1943. szeptember 4., 6. Szabados Géza hagyatéki ügyének iratanyagát lásd: HU BFL-VII.190.b-1943-251. Kihirdetett végrendeletét lásd: HU BFL-VII.12.e-1943-11062.
- ¹⁰⁵ Janovics Jenő (1872–1945) színművész, rendező, 1905 és 1930 között a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója, 1930 és 1932 között főrendezője.
- ¹⁰⁶ Értsd: tanítóképzős diák.
- ¹⁰⁷ Edward Robert Sheldon: *Románc*. Premier a Kolozsvári Nemzeti Színházban, 1918. január 11. Fordította: Heltai Jenő, rendezte: Janovics Jenő.
- ¹⁰⁸ Ivánfi Jenő (1863–1922) színművész, rendező. 1912-től a budapesti Nemzeti Színház rendezője, 1922-ben főrendezője.
- ¹⁰⁹ Ma: SOTE ÁOK Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézet Könyvtára, 1094 Budapest, Tűzoltó u. 58.
- ¹¹⁰ „1956-ban, Nagy Adorján halála után, hagyatéka a család ajándékképpen a Színház történeti Osztályra került. Nagy Adorján 1919-től haláláig a Nemzeti Színház tagja volt, 1925-től pedig tanárként működött, ugyancsak haláláig, a Színművészeti Akadémia majd Főiskola tanáraként. A hagyatéknak legjelentősebb része a helyes és szép kiejtés, a színpadi beszéd, a versmondás kérdéseit fejtegető előadásait és dolgozatait tartalmazza; ehhez járulnak a színész és közönség egymáshoz való viszonyáról, a színházi reformokról szóló írások, s azok, melyekben nagy művekről s nagy kortársakról tesz vallomást. A tanulmányokból a közelmúltban válogatott kiadvány készült.” – PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR – BERCZELINÉ MONORI, 1967, 241. Az említett válogatás: NAGY, 1964.
- ¹¹¹ August Strindberg: *Júlia kisasszony*. Premier a Kolozsvári Nemzeti Színházban, 1921. február 15. Fordította: Bálint Lajos, rendezte: Janovics Jenő. A premieren Baróti Erzsik alakította Júlia kisasszonyt.
- ¹¹² Ambrus Zoltán (1861–1932) 1917 és 1922 között volt a Nemzeti Színház igazgatója.
- ¹¹³ Hevesi Sándor (1873–1939) 1922 és 1932 között volt a Nemzeti Színház igazgatója.
- ¹¹⁴ Szabados Sándor (1874–1937) jogász, újságíró, a Tanácsköztársaság idején, 1919. április 5. és június 24. között közoktatásügyi népbiztos. (A korszakban többen is összetévesztették Szabados Árpáddal. A Brassói Lapok egy 1928-as cikke szerint: „Az utóbbi Időben a moszkvai forradalmi törvényszék, amint ismeretes, számos magyar emigránst végeztetett ki állítólagos kémkedés miatt. Így két év előtt Gárdos Fridát, Szabados Sándor volt népbiztos feleségét”. – Név nélkül, 1928.)
- ¹¹⁵ *Smokk* – értsd: sznob.
- ¹¹⁶ A „becsület-smokk” kifejezés ugyan nem szerepel Csathó emlékezésében, jellemzésének lényegét azonban jól érzékelteti Nagy Péter. „[P]ontosságára és lelkiismeretességére éppen az volt a jellemző, hogy a kis szerepeket is éppen olyan komolyan vette, mint az olyan főszerepeket, amelyekkel brillírozni lehet. Ilyen volt az életben is: rend-

- párti, következetes, mondhatnám akkurátus. Nem tűrt semmi hanyagságot, rendtelenséget vagy pláne szabálytalanságot. [...] az egzaktásnak ezt a fokát azóta sem tapasztaltam egyetlen színésznél sem”. – CSATHÓ, 1960, 172–173.
- ¹¹⁷ „Nagypénteken a színházak szünetet tartottak. Ráérő színészek hajókirándulást tettek a szép, tavaszi időben Visegrádra, ahol megebédelték, kellemes beszélgetés és kártya között eltöltötték a napot, este pedig visszahajókáztak Pestre. Vélhetően jól érezték magukat, mert ezt a következő években is megismételték. Hogy miért neveztek a pár kilométeres hajóutat »nagy repülésnek«, azt ma már tudjuk biztosan, talán a meginduló légi forgalom fogta meg a művészi fantáziát vagy a hollók repülése, de azt igen, hogy miért lettek Fehér Holló társaság. Ismerték a közmondást: »Nagypénteken mossa a holló a fiát«, no meg a másikat: »Ritka, mint a fehér holló«. Persze egy asztaltársaságnak nem elég egy évben egyszer összejönni, év közben a Fészek Művészklubban találkoztak, ezeket »kis repülésnek« neveztek. Megebédelték, utána egy-egy tag adott elő valamilyen érdekes témáról. Később a természethez közelebb, a hűvösvölgyi Hársfa vendéglőben is találkoztak, de törzshelyük a Fészek maradt.” – RÓBERT, 2003.
- ¹¹⁸ Petschauer Attila (1904–1943) olimpiai bajnok kardvívó, majd újságíró. Munkaszolgálatoként hunyt el Davidovkában.
- ¹¹⁹ Emlékeztetőül: Nagy Péter Párizsban írta memoárjának ezt a fejezetét.
- ¹²⁰ MARKOVITS, 1927.
- ¹²¹ NAGY, [1992–2010], 2009. január.
- ¹²² Vezetéknevének „Szabados” névre kért átváltoztatását a magyar királyi belügyminiszter úr 1899. évi február hó 4-én 12565. szám alatt kelt leiratával megengedte.
- ¹²³ Sírhely: Budapesti Zsidó Hitközség Központi Temetője, 1108 Budapest, Kozma utca 6., 28. szakasz, 27. sor, jobbról a 43.
- ¹²⁴ Sírhely: Budapesti Zsidó Hitközség Központi Temetője, 1108 Budapest, Kozma utca 6., 28. szakasz, 27. sor, jobbról a 43.
- ¹²⁵ Elhunyt: „62 éves korában”.
- ¹²⁶ Elhunyt 46 évesen, valamilyen mérgezésben. Lakcíme: Budapest VII. Felsőerdősor u. 19. Sírhely: Budapesti Zsidó Hitközség Központi Temetője, 1108 Budapest, Kozma utca 6., 28. szakasz, 27. sor, jobbról a 43.
- ¹²⁷ 1916-ban 23 éves.
- ¹²⁸ Elhunyt: „életének 35. évében”.
- ¹²⁹ Elhunyt: 20 évesen, önmérgezésben.
- ¹³⁰ Halálozási éveként a *Magyar életrajzi lexikon* (KENYERES, 2003) – tévesen – 1967-et adja meg.
- ¹³¹ 2021-ben Ukrajna.
- ¹³² Szabados Géza szóbeli közlése.
- ¹³³ Honvédségi Közlöny, 1941/7. (február 17.), 87.; 1944/11. (március 14.), 242.
- ¹³⁴ Dr. Szabados Géza levele dr. Szabados Árpádnak a Szovjetunióba, Budapest, 1935. szeptember 24. (Szabados Géza tulajdona.) Szabados Géza (1953) gépészmérnök, Szabados Dezső („Dida”) fia, a Kohászati Gyár-építő Vállalat főmérnöke, majd a KGYV Műszaki Kereskedelmi Kft. ügyvezetője.
- ¹³⁵ Fogolytörzskönyvi bejegyzését lásd: HU BFL (Budapest Főváros Levéltára) VII.102.a-fogoly-1920-1319.
- ¹³⁶ Név nélkül, 1920.
- ¹³⁷ HU BFL-VII.5.c-2940-1920. miatt indult büntetőügy iratanyagát lásd: HU BFL-VII.18.d-13/0403-1921.
- ¹³⁸ Pesti Hírlap, 1906. január 21., 12.
- ¹³⁹ Pesti Hírlap, 1906. január 30., 12.
- ¹⁴⁰ KOMLÓS, 2006, 79.
- ¹⁴¹ Veres András 1986. augusztus 26-án komoly vitát kiváltó előadásában többek között kijelentette: „Az történt, hogy az irodalomnak a közönsége nyilvánvalóan az lett, aki a közönsége: az értelmiség. Az lett, aki volt. Volt egy kiterjesztés, egy vargabetű, amelynek megvoltak az egzisztenciális feltételei, ezek megszűntek, és újra azé lett az irodalom, akié volt. A mai magyar irodalomnak más közönsége nem is igen van.” A tanácskozás szövegének hiteles leirata megjelenés előtt áll a Magyar Napló Kiadónál. A vitában kapott kérdések mentén és félreértések nyomán átdolgozott szöveg megjelent: VERES, 1986.
- ¹⁴² Nagy Péter és Gyergyvai Albert levelezése: MTA KIK Kt. Ms 2602/846–849.; Ms 2608/153–186. (A sajtó alá rendezett szöveg fordítása, jegyzetekkel és bevezetéssel ellátott közreadása folyamatban van.)
- ¹⁴³ Vö. KIRÁLY, 1989, 225.
- ¹⁴⁴ E látogatásról lásd: BOLVÁRI-TAKÁCS et. al, 2021, 36.
- ¹⁴⁵ Helyesen: *dr. rer. pol.* (doctor rerum politicarum), vagyis államtudományi szakon szerzett foglalkozásdoktori oklevele volt.
- ¹⁴⁶ Lásd: HENRIQUEZ, 1930.

